

Ex Tempore

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Joost Snaterse

Redactie:

Veerle Driessen

Silke Eyt

Renée van Haperen

Rowin Jansen

Wim de Jong

Jan Kuijs

Sebastian Lenders

Floris Meens

Fons Meijer

Lidewij Nissen

Paul Reef

Tim Riswick

Joost Rosendaal

Lema Salah

Lennert Savenije

Joost Snaterse

Willem Tielen

Jelle Zondag

Eindredactie:

Renée van Haperen

Lidewij Nissen

Lay-out:

Renée van Haperen

Paul Reef

Joost Snaterse

Willem Tielen

Druk:

Facilitair Bedrijf Radboud Universiteit Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Afbeelding boven:

Mendut, *School franciscanessen van Heythuysen* uit het artikel van Maaike Derksen.

Afbeelding onder:

Pater Hoevenaars uit het artikel van Maaike Derksen.

Jaargang 34 (2015), afl.3

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, tel. 024 3612832, fax 024 3612807.

etvt@student.ru.nl

<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), L.H.B. Nissen (secretaris), dr. J.A.E. Kuys (penningmeester), L. Salah (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, mw. prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. J. Kok, mw. prof. dr. M.E. Monteiro, mw. prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, mw. prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2012) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2015-2016: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2015

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Maaïke Derksen

‘Het koloniale project van de katholieke missie in Nederlands-Indië’ 186

Hanna Hoorenman

‘Mondiale romance’

Een postkoloniale herschrijving van het romantische plot in Leila Aboulela’s
The Translator en Chimamanda Ngozi Adichie’s *Americanah* 201

Jeroen Arts

‘Enquêtes in cultureel perspectief’

Een historisch onderzoek naar de enquête ‘Wij leven vrij... en blij?’ 215

Vaste rubrieken:

Interview 227

Peter Rietbergen

Boeken Top 5 233

Robert Flierman

Alumnus 236

Froukje van Dooren

Recensies 238

Uit de Ivoren Toren 250

Redactioneel

De redactie van *Ex Tempore* streeft er altijd naar een gevarieerd en inhoudelijk diepgaand nummer in elkaar te zetten. Vaak is een verandering binnen de afdeling Geschiedenis de aanleiding tot het benaderen van auteurs met onderzoek passend bij een thema. Ditmaal was dat het afscheid van professor Peter Rietbergen, die in december zijn afscheidsrede hield in de aula van de Radboud Universiteit. In dit nummer wordt hij geïnterviewd. Hij vertelt over zijn fietstochten naar het Vaticaanse archief, zijn nieuwste boek en de veranderingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden in de academische wereld.

Onder studenten staat professor Rietbergen bekend om zijn aandacht voor de niet-Europese wereld. In dit nummer vindt u artikelen die goed aansluiten bij deze interesse, zoals het eerste artikel over katholieke missionarissen in Nederlands-Indië. Promovenda Maaïke Derksen schrijft onder meer over onderwijs door Nederlandse nonnen en laat zien hoe een religieus project tegelijkertijd ook een koloniaal project was.

In dit nummer is tevens aandacht voor de omgang met het koloniale verleden in post-koloniale literatuur. Dr. Hanna Hoorenman, verbonden aan de afdeling Engelse Taal en Cultuur, laat historici kennismaken met de literaire aspecten van het post-koloniale tijdperk. Ze neemt u mee in de wereld van twee niet-Europese moderne romanpersonages en toont op welke manieren hun kennismaking en omgang met de westerse wereld op een wetenschappelijke wijze bestudeerd kunnen worden.

In bijna iedere uitgave van *Ex Tempore* staat ook een artikel geschreven door een geschiedenisstudent. Ditmaal betreft het een artikel door een Nijmeegse alumnus én voormalig hoofdredacteur van *Ex Tempore*, Jeroen Arts. Hij verkent in zijn artikel de mogelijkheden en tekortkomingen van de enquête als historische bron. Hij bespreekt wat de enquête 'Wij leven vrij... en blij?' historici wel en niet kan leren over de publieke opinie in 1984.

Een andere alumnus is aan het woord in de Alumnusrubriek. Froukje van Dooren, medewerker van Uitgeverij Vantilt, vertelt over haar ervaringen tijdens haar studie Geschiedenis en over haar loopbaan na haar afstuderen. In deze *Ex Tempore* leest u ook welke boeken favoriet zijn bij een van de medewerkers van de afdeling Geschiedenis. Sinds september 2015 versterkt dr. Robert Flierman de sectie Oude en Middeleeuwse Geschiedenis en in de Boeken Top-5 geeft hij u wellicht leesinspiratie voor 2016. De Ivoren Toren houdt u vervolgens op de hoogte van de stand van zaken binnen de afdeling.

De redactie wenst u veel leesplezier.

Maaïke Derksen (1984) studeerde Antropologie en Ontwikkelingsstudies en de research master Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Sinds 2011 werkt zij aan een proefschrift over cultuurcontacten in de missie in Nederlands-Indië.

Het koloniale project van de katholieke missie in Nederlands-Indië

Onder invloed van het idee dat kolonialisme meer is dan militaire, politieke en economische overheersing, hebben sinds de jaren 1990 de culturele betekenissen van kolonialisme aan actualiteit gewonnen. In de internationale wetenschappelijke literatuur is er ook meer aandacht gekomen voor de functie en betekenis van religie in koloniale verhoudingen, en dit past goed binnen de recente onderzoekstraditie van *New Imperial History*.¹ Onderzoek in deze traditie richt zich op het culturele aspect van kolonialisme en op koloniale projecten, actoren en participanten. Dit heeft ertoe geleid dat christelijke missies ook geanalyseerd worden als een koloniaal project. De pioniers van studies waarbij de christelijke missie als koloniaal project worden bestudeerd zijn Jean en John Comaroff. In hun studie *Of revelation and revolution* stellen zij dat civilisatie naar westers model samengaat met de praktijk van de missie: het preken van een superieure westerse religie gaat samen met het invoeren van technologieën en culturele praktijken, die de gekoloniseerde bevolking na verloop van tijd overneemt. De missionarissen hadden de algehele verandering in het geloof en handelen van de inheemse inwoners als doel; kolonisatie in hart, ziel en lichaam.² Wanneer echter gekeken wordt naar de historische studies over missie en kolonialisme, is in één oogopslag duidelijk dat dit debat gedomineerd wordt door Angelsaksische wetenschappers schrijvend over de protestantse zending en het Britse kolonialisme.³

Deze Angelsaksische traditie waarin kolonialisme en zending met elkaar verbonden worden, staat haaks op de onderzoekstraditie binnen de Nederlandse missie- en koloniale geschiedenis. In de Nederlandse historiografie is er

1 Stephen Howe, *The new imperial histories reader* (London, 2010).

2 Jean Comaroff en John Comaroff, *Of revelation and revolution* (Chicago, 1991).

3 Jeffrey Cox, *The British Missionary Enterprise Since 1700. Christianity and Society in the Modern World* (New York, 2008); Norman Etherington, *Missions and Empire* (Oxford, 2005); Andrew Porter, *Religion Versus Empire? British Protestant Missionaries and Overseas Expansion, 1700-1914* (Manchester, 2004).

nochtans nóg steeds sprake van een sterke scheiding tussen missie-, zending- en religiegeschiedenis enerzijds en koloniale of expansiegeschiedenis anderzijds. Koloniale ambtenaren en politiek worden in de institutionele ordes- en congregatiegeschiedenissen nauwelijks bestudeerd of genoemd⁴, en missionarissen en de missieactiviteiten komen nauwelijks voor in studies over het koloniaal bestel.⁵ De katholieke missie en protestantse zending zijn vooralsnog als een religieus en niet als een koloniaal project voorgesteld. Niet alleen moeten de missionarissen en zendelingen en hun pogingen tot de bekering van de inheemse bevolking worden onderzocht, maar ook moet bestudeerd worden welk aandeel zij hadden via hun werkvelden - onderwijs en gezondheidszorg - in koloniale transformatie- en beschavingsprocessen. Op dit terrein valt er nog veel te doen voor historici, en liggen er kansen, zeker wanneer gebruik gemaakt wordt van de rijke archieven van de katholieke missie, zoals het aartsbisdom Batavia, de Komissie Memoires (KMM) en de vele orde- en congregatie-archieven in Nederland en Indonesië. Want niet alleen staat in Nederland de bestudering van missie en kolonialisme in één analytisch kader nog in de kinderschoenen, ook wordt er nauwelijks gebruik gemaakt van missionaire bronnen voor historisch onderzoek.

De laatkoloniale periode, van het laatste kwart van de negentiende eeuw tot halverwege de twintigste eeuw, is in Nederlands-Indië een tijdperk dat gekenmerkt wordt door een streven naar vooruitgang, beschaving en modernisering. Dit is ook een tijdperk waarin de ethische politiek werd geïntroduceerd. Deze politiek paste in het internationale beschavingsstreven van koloniale mogendheden, ook wel aangeduid als beschavingsmissie of *the white man's/woman's burden*.⁶ De Nederlandse historica Elsbeth Locher-Scholten bracht deze ethische politiek in verband met het expansieve karakter van het Nederlands kolonialisme en concludeerde dat er sprake was van 'ethisch imperialisme' in Nederlands-Indië.⁷ De socioloog Jacobus van Doorn karakteriseerde de Nederlandse aanwezigheid in Nederlands-Indië als een koloniaal (moderniserings) project. Ik zou hierop willen aanvullen dat in dit grote 'koloniale project' zowel

4 Een uitzondering vormt het driedelig werk van Karel Steenbrink, *Catholics in Indonesia* (Leiden, 2003; 2007; 2015). Toch zijn dit vooral beschrijvende werken, en inzichten uit het Anglosaksische debat over missie en kolonialisme zijn nauwelijks geïntegreerd.

5 Een uitzondering hierop is Rita Smith Kipp, 'Emancipating Each Other: Dutch Colonial Missionaries' Encounter with Karo Women in Sumatra, 1900-1942', in: Julia Clancy-Smith en Frances Gouda (red.), *Domesticating the Empire: Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism* (Charlottesville, 1998), 211-235.

6 Marieke Bloembergen en Remco Raben, 'Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden, 2009), 7-24.

7 Elsbeth Locher-scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat; De relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlandse imperialisme* (Leiden, 1994), 285-290.

bilaterale, overheids-, religieuze als particuliere burgerinitiatieven samenkwamen.⁸ De katholieke missie in Nederlands-Indië was wellicht, zoals de historicus Karel Steenbrink beweerde, geen 'project' van de koloniale administratie, maar het was mijns inziens wel onderdeel van het koloniale moderniseringsproject, evenals de particuliere initiatieven van katholieke burgers zoals het Sint Melania-werk, de katholieke onderwijzersbond voor Javanen en de projecten rondom het plaatsje Ganjuran van de familie Schmutzer.⁹

Hoe zag het koloniale project van de katholieke missie in Nederlands-Indië eruit? De katholieke missie in Nederlands-Indië behelsde in ieder geval veel meer dan alleen de bekering van de zogenoemde inlandse bevolking, het was meer dan een religieus project. Katholieke priesters, broeders en zusters werkten in het onderwijs, de weezorg en de gezondheidszorg in alle lagen van de bevolking en onder zowel Europeanen en Chinezen als onder de Indonesische bevolking. Zo leverden zij een bijdrage aan de ontwikkeling van de kolonie en dit paste bij de ambities van het koloniaal bestuur, dat via de financiering deze activiteiten ondersteunde. De missionarissen bouwden ook vele kerken, kloosters, scholen, weeshuizen, ziekenhuizen en beheerden of werkten samen met fabrieken en plantages. Daarnaast werden er in de twintigste eeuw, onder leiding van katholieke priesters en leken, katholieke media, massaorganisaties en (belangen)verenigingen langs de scheidslijn van etniciteit opgericht.¹⁰ Missionarissen waren ook betrokken bij de koloniale gezagsuitbreiding, de zogenoemde pacificatie, bijvoorbeeld via de oprichting van de vele modelkampongs in Papoea-Nieuw-Guinea.¹¹ Missionarissen droegen ook significant bij aan wetenschappelijke kennis over de kolonie. Ze bestudeerden lokale talen en culturen, hielpen bij volkstellingen en faciliteerden of gingen zelf op (wetenschappelijke) expedities.¹² Deze praktijken die draaien rond de ontwikkeling, het doorgeven en het vastleggen van kennis, passen binnen het principe van *governmentality*. Dit principe is afgeleid van Michel Foucault en gaat ervan uit dat macht in een samenleving vooral via praktijken die gericht zijn op kennis en controle wordt geproduceerd.¹³ De missiebeweging vormde ook een onderdeel

8 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indie Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam, 1994).

9 Karel Steenbrink, *Catholics in Indonesia, 1808-1942: A documented history* (Leiden, 2003), 225.

10 Zie bijvoorbeeld Karel Steenbrink, *Catholics in Indonesia* (Leiden, 2003).

11 Zie ook Maaïke Derksen, 'Cross-Cultural Encounters in South Dutch New Guinea: Catholic Goeroes from Kai and Tanimbar as Intermediaries, 1920-1942', nog te publiceren.

12 De missionarissen van het Heilige Hart (MSC) in Papoea waren op dit gebied zeer actief, zie hiervoor ook Jan Boelaars, *Met Papoea's amen op weg: De ontwikkeling van de mensen en de missionarissen* (Kampen, 1992).

13 Deborah James and Albert Schrauwers, 'An apartheid of souls: Dutch and Afrikaner colonialism and its aftermath in Indonesia and South Africa', *Itinerario: European jour-*

van de veranderende koloniale migratiestromen: tijdens het 'grote missiejaar' gingen er duizenden missionarissen naar de kolonie en andersom kwamen er vanuit Nederlands-Indië katholieke studenten naar Nederland om opgeleid te worden als priester, zuster, broeder, onderwijzer of verpleegkundige.¹⁴ De missie-actie in Nederland, waarbij de Nederlandse katholieken expliciet aangesproken werden op het inlossen van hun koloniale schuld, is op haar beurt weer een duidelijk voorbeeld van een wederkerige relatie tussen kolonie en moederland, wat past binnen de zeer recente onderzoekstraditie van 'New Dutch Imperial History'.¹⁵ Kortom, het verband tussen missie en kolonialisme in Nederlands-Indië is niet eenduidig en direct; het is juist veelzijdig.

In mijn onderzoek naar cultuurcontacten in de missie in Nederlands-Indië tracht ik de grote masternarratieën van missie en kolonialisme in verband te brengen met de rol van religie, gender en etniciteit. In deze bijdrage zal ik aan de hand van twee casussen, afgeleid van dit onderzoek, de connectie tussen missie en kolonialisme duiden. Beide casussen concentreren zich op Java, wat het politieke, economische en culturele centrum was en waar de meeste (Indo-)Europeanen woonden. Deze illustreren zowel de overheidsbemoeienis met de katholieke missie – zij het controle of steun –, als de missie-initiatieven die aansloten bij het koloniale project en het beschavingsoffensief. De eerste casus is de missie onder de Europeanen op Java.¹⁶ In deze missie, (financieel) gesteund door het gouvernement, komt de taak van de missionarissen bij de rolverdeling tussen kolonisator en gekoloniseerde naar voren, evenals de markering van (sociale) grenzen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de kolonie. De tweede casus heeft betrekking op de missie onder de Javanen. Deze casus is uitgebreider, omdat ik enerzijds de tegen- en medewerking door het gouvernement wil illustreren en anderzijds wil laten zien dat zowel Nederlandse missionarissen als Javanen betrokken waren bij de bekering en 'beschaving' van de Javanen, waarbij een westers culturele agenda gepromoot werd.

Missioneren onder de Europese bevolking op Java 1859-1942

Op uitnodiging van apostolisch vicaris Petrus Maria Vrancken in 1856 vertrokken de ursulinen naar de missie in Nederlands-Indië om in het weeshuis in

nal of social history 27, 3:4 (2003), 49-80.

14 Over het 'grote missiejaar' zie: Jan Roes, *Het groote missiejaar, 1915-1940: Op zoek naar de missiemotivatie van de Nederlandse katholieken* (Bilthoven, 1974).

15 Marieke Bloembergen en Vincent. Kuitenbrouwer (red.), 'A New Dutch Imperial History. Connecting Dutch and Overseas Pasts', speciale uitgave van *BMGN-Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 1-4.

16 Zie ook Maaike Derksen, 'Een koloniale missie: jezuïetenmissionarissen op Java, 1859-1900', *Tijdschrift Nederlandse Kerkgeschiedenis* 18:2 (2015), 73-79.

Batavia te werken. Drie jaar later kwamen de jezuïeten van de Nederlandse provincie om de leiding te nemen over de missie in geheel Nederlands-Indië.¹⁷ In eerste instantie was het verzoek van Mgr. Vrancken gericht op het werk voor de Europese katholieken.¹⁸ Dit is tegenstrijdig met het dominante beeld van missie, namelijk dat missioneren draaide om het bekeren en werken onder de inheemse bevolking. Pater Johannes Palinckx, de eerste Nederlandse jezuïet

Afbeelding 1. Pater Palinckx (bron: St. Claverbond archief, in archief van de Nederlandse provincie Jezuiten).

werkzaam in Nederlands-Indië, schreef in 1862 dan ook aan zijn provinciaal: 'Toen ik nog in Holland was dacht ik als een inwoner van dat land en meende ik dat wij ons slechts op Java hadden te vertoeven om alle Javanen tot het Christendom over te halen.'¹⁹ Palinckx, en vele andere paters, broeders en zusters missionarissen na hem, hielden er dan wel specifieke idealen op na over het werken onder de inheemse bevolking, in de praktijk – en dan met name op Java – pakte dit anders uit.²⁰ Uit de KMM-interviews met missionarissen die werkzaam waren op Java, blijkt dat deze praktijk een grote teleurstelling voor ze was.²¹ Tot het einde van de koloniale periode was het werk onder de Europese bevolking een prominente taak van de katholieke missionarissen op

17 Gerard Vriens, 'Honderd jaar Jezuiten-missie', *Streven: maandblad voor geestesleven en cultuur* 12 (1958-1959), 929-931.

18 Rond 1900 waren er ongeveer tachtigduizend Europeanen in Nederlands-Indië, waarvan een derde katholiek was.

19 Nijmegen, Archivum Neerlandicum Societatis Iesu (ANSI), Handschriftencollectie, Indonesische missie (I-collectie), inv. nr. I-23: J. Palinckx S.J. aan provinciaal A. Henriët S.J., 26-10-1862.

20 Bijvoorbeeld in: Harry Knipschild, *De bekering van de wereld. Brieven, verhalen en ervaringen uit de geschiedenis van de missie* (Zutphen, 2013). Jan Roes constateerde al een discrepantie tussen het geromantiseerde (zelf)beeld van de missie en de missionaris en de missiepraktijk (Jan Roes, *Het groote missieuur, 1915-1940. De missiemotivatie van de Nederlandse katholieken* (Bilthoven, 1974), 41-42). Andere discrepanties tussen missie-ideaal en praktijk worden besproken in: José Eijt, Hester Genefaas, Peter Nissen (red.), *Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief* (Hilversum, 1998).

21 Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum (KDC), archief Kommissie Memoires (KMM) 594, o.a inv 146. M.J. Elfrink/ zuster Florentia; inv. 254 J.G. Jagers/ zuster Renata.

Java.²² De paters verzorgden de zielzorg aan de Europeanen, waarvoor ze van de koloniale overheid een zeer royaal traktement kregen. Het meest voorkomende traktement was een tweede klas traktement: hiervoor kreeg een priester jaarlijks minstens 4200 gulden, waar bovenop een vergoeding voor verblijf- en reiskosten kwam.²³ Zuster- en broedermisionarissen ontvingen geen bezoldiging, maar via subsidies voor onderwijs, zieken- en armenzorg en door collegegelden voor het onderwijs genereerden zij toch inkomen voor hun werk onder de Europese bevolking.²⁴ Deze overheidssubsidies en de traktementen waren de financiële basis van de missieactiviteiten in Nederlands-Indië en bepaalden daardoor in zekere mate ook de richting van de missie.

In Nederlands-Indië werden onder de categorie Europeanen, zowel de 'blanke' Europeanen – de *totoks* – als de Europeanen van gemengde afkomst – de Indo-Europeanen – geschaard.²⁵ Dit was een sociaal onderscheid dat de missionarissen ook hanteerden, en dat een duidelijke richting gaf aan het missiewerk. De lagere klasse *totok* Europeanen en de Indo-Europeanen, vormden een maatschappelijk en sociaal 'probleem' in de kolonie, dat ook wel het 'probleem van de arme (Indo-)Europeaan' werd genoemd. In essentie verwoordde dit een angst omtrent de degeneratie van de Europeanen. Europeanen zouden teveel verinlandsen en deze groep zou niet alleen verloren gaan voor het christendom, maar vormde ook een ondermijning van de status van het Europese koloniale gezag.²⁶ Met name het bestaan van Indo-Europeanen, zo redeneert de Amerikaanse historicus Ann Laura Stoler, zou de grens tussen gekoloniseerde en kolonisator vervagen, een grens waarop het kolonialisme en de machtsrelaties gestoeld waren.²⁷ 'Opvoeding' en 'beschaving' middels onderwijs en zielzorg werden belangrijke middelen in de aanpak van dit probleem.

De missionarissen participeerden volop in dit beschavingsoffensief onder de Europeanen, dat in de negentiende eeuw vanuit Europa zijn intrede deed in de kolonie. Europeanen moesten niet alleen godsdienstig worden opgevoed, maar ook moreel en zedelijk. Dit begon bij het leger: legeraalmoezeniers en priesters gaven zielzorg aan soldaten van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch

22 Diverse ordes en congregaties werkten op Java zowel onder de Europeanen, Javanen en Chinezen, zoals de Jezuïeten, Franciscanessen van Heythuysen, Ursulinen van de Romeinse Unie, Broeders van Oudenbosch. Andere congregaties, zoals de Broeders van Maastricht werkten, althans naar eigen zeggen, alleen onder de Javaanse bevolking.

23 ANSI, PA, inv. nr. 1713, 77.

24 ANSI, PA, inv. nr. 1713, 77.

25 Tot de juridische categorie 'Europeanen' behoorden ook de groep West-Afrikaanse KNIL-soldaten.

26 Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam, 2003), 217-218.

27 Ann Laura Stoler, *Race and the education of desire: Foucault's History of Sexuality and the colonial order of things* (Durham, 1995).

Leger (KNIL) en probeerden wat te doen tegen het kazerne-concubinaat. Dit is het ongehuwd samenleven in de kazerne (*tangsi*) van een militair met een inheemse vrouw, een *njai* of concubine. Dit was moreel onacceptabel voor de missionarissen. Petra Groen liet al zien dat de koloniale overheid groot belang hechtte aan een 'beschaafd' koloniaal leger, dat de gepropageerde politieke en maatschappelijke idealen met betrekking tot zedelijkheid en moraliteit moest naleven, omdat juist de militairen de staat vertegenwoordigden.²⁸ Daarnaast waren missionarissen actief betrokken bij het onderwijs aan en de opvoeding van zogenoemde weeskinderen. Dit waren niet zozeer ouderloze kinderen, maar kinderen van veelal ongehuwde Nederlandse soldaten en hun Javaanse concubine. Het idee was dat deze kinderen geen goede godsdienstige en morele opvoeding konden krijgen bij hun moeder in de *desa* (dorp op het platteland) of *kampung*. Zij werden onder het mom van een 'menswaardig bestaan' in grote weeshuizen geplaatst, ook in katholieke weeshuizen waar de zorg door enkele zusters werd overgenomen. De overheid subsidieerde deze weeshuizen en het weeshuis Gedangan in Semarang van de zusters van Heythuysen was het eerste gesubsidieerde katholieke weeshuis.²⁹ Daarnaast hadden de zusters en broeders in bijvoorbeeld Batavia en Soerabaya scholen voor Europese meisjes en jongens van de hogere klasse. Middels dit katholieke onderwijs zouden ze weer tot goede christenen gemaakt worden en op een 'Europees' beschavingsniveau gebracht worden.

De missie onder de Javanen 1889-1942

De jezuïeten waren al vanaf 1859 aanwezig in Nederlands-Indië en toch duurde het tot het einde van de negentiende eeuw voor ze serieus begonnen te werken onder de Javaanse bevolking. Met een voortdurend tekort aan missiepersoneel werden de beperkte middelen die er wel waren strategisch ingezet voor de missionering onder de Europeanen, zoals hierboven is besproken, en voor de missionering onder de inheemse bevolking van andere eilanden (Kei en Flores) waar de missie meer potentie leek te hebben.³⁰ Dit was niet de enige reden voor de relatief late aanvang van de missie onder de Javanen. De beperkingen opgelegd door de overheid in het kader van artikel 123 van het Regeeringsreglement (sinds 1927 artikel 177 van het Indische Staatsregeling) vormde een andere reden.

Artikel 123 bepaalde dat zendelingen en missionarissen (priesters) voor-

28 Petra Groen, 'Zedelijkheid en martialiteit. Het kazerneconcubinaat in Nederlands-Indië rond 1890', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden, 2009), 25-52.

29 HTK 1899-1900, Bijl. 4, nr.18, Hoofdstuk II-V *Begroting van Nederlandsch-Indië voor 1900*, 23.

30 Derksen, 'Een koloniale missie'.

zien moesten zijn van een door of namens de gouverneur-generaal te verlenen "bijzondere toelating", om hun werk onder de inheemse bevolking in enig deel van Nederlands-Indië te mogen verrichten. De gouverneur-generaal kon deze aanvraag weigeren als toelating schadelijk zou zijn en hij kon de toelating ook intrekken als de voorwaarden niet werden nageleefd. In de praktijk stelde de gouverneur-generaal vaak een onderzoek in, waarbij te rade werd gegaan bij de inlandse vorsten of zij dachten dat de missionering uit het oogpunt van orde en rust niet gevaarlijk zou zijn. De bewaking van 'orde en rust' was voor het gouvernement een wezenlijk belangrijk punt. Ze heeft echter nooit duidelijk gemaakt wat de kenmerken van orde- en rustverstoring waren.

In overwegend streng islamitische gebieden, zoals op Java, werd missie en zending door de koloniale overheid als hinderlijk ervaren. Er bestond de angst dat de godsdienstige gevoelens van de moslims en islamitische bestuurshoofden zou worden gekwetst door missie en zending. Daarbij vreesde het gouvernement dat als ze missie en zending teveel zou ondersteunen, de inheemse bevolking en met name de hoofden zouden kunnen denken dat het gouvernement hun bekering begeerde. Dit alles zou kunnen leiden tot verstoring van de zogenoemde rust en orde, tot moeilijkheden, tot opstand en verlies van gezag of, erger nog, verlies van de koloniën. Aanvankelijk werd deze bijzondere toelating dan ook niet verleend aan missionarissen en zendelingen voor de streng islamitische gebieden op Java zoals Bantam, de Preanger Regentschappen en de vorstenlanden (Djakakarta). De beheersing van missie en zending onder artikel 123 werd op deze manier een instrument van sociale stabiliteit.³¹

Zowel vanuit missie als zending kreeg de overheid veel kritiek op artikel 123 waarmee een stelsel van preventief en repressief toezicht op de verspreiding van christelijke geloofsovertuigingen in het leven was geroepen. Deze bepaling was in de optiek van missionarissen en zendelingen een controversieel element van het koloniale beleid. Dit was enerzijds het geval omdat de godsdienstvrijheid werd beperkt door economische motieven van de koloniale overheid, anderzijds omdat dit artikel juridische ongelijkheid tussen religies creëerde en christenzendingen en missionarissen een oneerlijke behandeling kregen ten opzichte van de islam en andere godsdiensten die wel vrijelijk mochten prediken.³² Zo schreef pater Hebrans s.j. op sarcastische toon:

31 H.J.A. Eijkman, *De bijzondere toelating van artikel 177* (Den Haag, 1934), 54-56 & 62-67 & 82-86 & 96.

32 Voor reacties van de zijde van de zending zie S. van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending: Oegstgeest, 1897-1942* ('s-Gravenhage, 1981). Bijvoorbeeld de protestantse zendeling Frans Lion Cachet uitte fervente kritiek op het beleid van het gouvernement ten aanzien van de islam en artikel 123 (F. Lion Cachet, 'Art. 19. Rapport en bijlagen Lion Cachet & Rapport der gezamenlijke Deputaten Synodi Midden-Java Mei 1892', in *Acta der vierde voorloopige synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken gehouden te Amsterdam 1892* (Amsterdam, 1892), 484-517; F. Lion Cachet, *Een Jaar Op Reis; in Dienst Der*

Geen huwelijk is wettig tenzij voor den penghoeloe gesloten. Dat is de machtig mooie inrichting van onze inlandsche, burgerlijke maatschappij, die op 't Mohomedaansch recht is gegrond! Men zou wel eens willen twifelen of de kolonisten van vroeger wel ooit een duidelijk begrip hebben gehad van ware kolonisatie. [...] Zonder de Hollandsche kolonisten ieder in 't bijzonder te na te spreken, geloof ik dat de algemeene indruk die men krijgt van onze koloniale geschiedenis, deze is: de dubbeltjes! Wat is er gedaan voor de beschaving eerst en dan voor de Christianiseering van den inlander? Niet bijster veel. Gereglementeerd zijn ze genoeg, en ik heb alle respect voor het beleid onzer vaderen, die zoo'n systeem hebben doorgevoerd. Maar zeker ware het nog beter gegaan met dat bestuur, als men de onmisbare hulp van den godsdienst niet versmaad had. 't Is waarachtig geen wonder dat de Islam hier de Javaansche godsdienst heet; het Christelijke geloof hoort men daar betitelen met den naam: agama landa, zooals de desa-man zegt, dat is: Hollandsche, Europeesche godsdienst.³³

Deze bepaling wekte de indruk bij de missionarissen, zoals Hebrans aangeeft, dat de overheid politieke en economische motieven, namelijk het bewaren van de openbare orde en rust, prevaleerde boven de verspreiding van de christelijke godsdienst.

Afbeelding 2: Pater Hoevenaars (bron: St. Claverbond archief, in archief van de Nederlandse provincie Jezuïeten).

Zending (Amsterdam, 1896).

33 L. Hebrans, 'IV Java. Mendoet, 24-09-1899', *St. Claverbond* 20 (1900).

Petrus Hoevenaars s.j. kreeg al vijf maanden na zijn aankomst in Nederlands-Indië te maken met de beperking van het missiewerk onder artikel 123. In maart 1897, na vijf maanden Javaans te hebben gestudeerd, ging Hoevenaars naar Yogyakarta om daar voor de Javanen te gaan werken. De resident van Yogyakarta, J.A. Amet, eiste daar dat Hoevenaars officiële toestemming zou aanvragen bij het gouvernement en tot die tijd zou stoppen met zijn werk.³⁴ Deze toestemming werd niet verkregen en de missie onder de Javanen in de residentie Yogyakarta werd onwettig verklaard, waarop missie-overste Hebrans terecht werd gewezen door de resident en Hoevenaars na slechts drie weken terug moest naar Semarang.³⁵ Hij was erg teleurgesteld, want het ging naar zijn eigen zeggen erg voortvarend: 'Niet slechts arme en [] mensen zoals vroeger, zijn zich komen aanmelden, maar ook vele goed ontwikkelde Javanen.'³⁶ Zelfs een prins van het Paku Alam-hof zou geïnteresseerd zijn in het katholieke geloof.³⁷ De twee zonen van Prins Aria Sasraningrat zochten een paar maanden later pater Hoevenaars op in Semarang, waar ze onderwijs kregen en op 3 december 1897 werden gedoopt. Vier van de dochters van de prins behoorden later tot de eerste leerlingen van de school van de zusters van Heythuysen in Mendut en werden daar gedoopt.³⁸

Afbeelding 3: Mendut-school Franciscanessen van Heythuysen
(bron: Archief van de zusters Franciscanessen in Semarang, Indonesië).

34 AJAK, inv. nr. 276, Brief aan apostolisch vicaris Staal van pater Hebrans Djokjarata 08-04-1897.

35 AJAK, inv. nr. 276, Brief aan apostolisch vicaris Staal van pater P. Hoevenaars Djokjarata 13-04-1897.

36 AJAK, inv. nr. 276, Brief 13-04-1897.

37 Naast de sultan kende Jogjakarta nog een tweede vorst, de Paku-Alam, met een eigen, van het sultanaat onafhankelijk gebied, Paku-Alaman geheten.

38 A. van Aernsbergen (red.), *Chronologisch overzicht van de werkzaamheden der jezuïeten in de missie van N.O.-I. Bij den 75sten verjaardag van hun aankomst in de nieuwe missie 1859-1934* (Amsterdam, 1934), 190.

Ondanks de beperkingen onder artikel 123 raakte de Javamissie in 1895 in een stroomversnelling: er werden speciale missionarissen aangewezen als Javanenmissionaris, Javaanse catechisten werden onderwezen en aangesteld, scholen werden geopend en doopaantallen gingen snel omhoog, evenals de missiekosten. Omdat de missionarissen in de Javamissie, destijds alleen nog paters, niet of nauwelijks Javaans spraken en speciale toelating bij de regering moesten aanvragen, maakten ze gebruik van Javaanse catechisten om te kunnen missioneren. Het was hun taak het katholieke geloof te propageren en de mensen te onderrichten in de catechismus, om deze vervolgens bij de paters voor het doopsel aan te bieden.³⁹ Echter, op 11 oktober 1897 – zo staat genoteerd in de *Historica Javanica* – kwam pater Frans van Lith tot de ontdekking dat de catechisten hadden gefraudeerd met missiegelden, waarbij hij Johannes Vreede aanwees als het meesterbrein achter alle frauduleuze praktijken.⁴⁰ Vervolgens werden, op enkele uitzonderingen na, alle catechisten ontslagen.⁴¹ Deze ontslaggolf had tot gevolg dat de missionarissen tijdelijk met lege handen stonden, waarop er op 20 december 1898 te Magelang een vergadering werd belegd waarin de toekomst van de Javamissie werd besproken. De belangrijkste beslissing die op deze conferentie genomen werd, was dat de missie onder Javanen doorgang zou vinden en dat de jezuïeten zelf hulpkrachten, onderwijzers en catechisten zouden gaan opleiden. Daarnaast werd vastgesteld dat de residentie Kedu (Midden-Java) het belangrijkste centrum voor de Javamissie zou worden. Dit gebied viel rechtstreeks onder het Nederlandse gezag en niet onder het sultanaat van Yogyakarta en er hoefde dus geen speciale toestemming aangevraagd te worden. Muntilan en Mendoet werden hierbij als belangrijkste plaatsen aangewezen.⁴²

Muntilan was in 1897 door het gouvernement als een officiële missiestatie aangemerkt, waar pater Frans Van Lith een huis en missieterrein ‘aan den zijweg van Moentilan naar Doekoen, ten Noorden van de controleurwoning; aan de rivier de Lamat’ aangekocht had.⁴³ In 1904 werd door de paters Van Lith en Mertens s.j. op het aangekochte missieterrein begonnen met een school, welke later zou uitgroeien tot de grootste katholieke westerse onderwijsinstelling voor Javanen. Aan de scholen van dit Xaveriuscollege waren zowel de paters jezuïeten als de broeders van Maastricht verbonden. In Mendut, vlak bij de beroemde tempel aldaar en op drie kilometer afstand van de Borobudur,

39 ANSI, PA, inv. nr. 342, Van Lith, ‘De geschiedenis der katholieke Java-Missie’ [biografische schets, typoscript], 19.

40 Semarang, Archivum Indonesia Societatis Iesu (AISI), *Historia missionis Javanica* 1896-1904, 11-10-1896 (door Frans Van Lith).

41 Rondom de precieze datering van het ontslag van de catechisten bestaat onduidelijkheid, de datering varieert van oktober 1897 tot eind 1898.

42 ANSI, PA, inv. nr. 342, Van Lith, ‘De geschiedenis der katholieke Java-Missie’, 24.

43 ANSI, PA, inv. nr. 342, Van Lith, ‘De geschiedenis der katholieke Java-Missie’, 7.

werd in 1908 door de zusters van Heythuysen eenzelfde soort onderwijsinrichting gestart voor Javaanse meisjes. Op deze scholen werden Javaanse jongens en meisjes onder andere opgeleid tot een onderwijzerselite, die na hun afstuderen les gingen geven in het basisonderwijs voor de Javaanse bevolking.⁴⁴ Via dit basisonderwijs werd geprobeerd om het katholieke geloof en de westerse beschaving te verspreiden en te verankeren in Nederlands-Indië.

Afbeelding 4: Xaveriuscollege te Muntilan (bron: St. Claverbond archief, in archief van de Nederlandse provincie Jezuïeten).

De oprichting van de onderwijsinrichtingen in Mendut en Muntilan, evenals de vele missieschooltjes op Java, vond plaats in de twintigste eeuw. Dit was een periode waarin de ethische politiek was ingezet, en waarbij de inheemse bevolking moest worden 'opgeheven', worden 'beschaafd' en naar 'moderniteit' worden gebracht. Er kwamen subsidies beschikbaar voor het onderwijs aan de lokale bevolking waar de missie rijkelijk van kon profiteren en waardoor de missie onder de Javanen makkelijk kon uitbreiden. Hierbij werden, zoals historici voor mij al hebben beargumenteerd, noties van gezin, huiselijkheid en respectabiliteit belangrijke elementen in het koloniale beschavingsoffensief.⁴⁵ Deze 'domestication of empire' is vooral geanalyseerd door de rol van

44 De onderwijzers van de missiescholen gaven godsdienstonderwijs tijdens de normale lesuren, dit godsdienstonderwijs werd steeds vaker een verplichte les op de eigen missiescholen. De onderwijzers die in dienst waren als (gouvernements)onderwijzer en dus gesubsidieerd werden, moesten overdag lesgeven op de school en in hun vrije tijd of in de avonden hun werk missionaire of catechetisch werk uitvoeren.

45 Elsbeth Locher-Scholten, *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam, 2000); Frances Gouda, *Dutch Culture Overseas: Colonial Practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam, 1995); Clancy-Smith, Julia A, en Frances Gouda, *Domesticating the Empire: Race, Gender, and Family Life in*

blanke vrouwen en de vervrouwelijking van het koloniale project uit te lichten, terwijl de bijdrage van missionarissen en de lokale bevolking aan dit beschavingsoffensief nauwelijks aandacht heeft gekregen. Ik zou willen stellen dat het onderwijs aan de lokale bevolking, zoals dat georganiseerd werd door de missie, niet alleen een groter religieus doel had, maar ook een instrument was in dit beschavingsoffensief.

De scholen in Mendut en Muntilan waren erop gericht om Javaanse leerlingen aan te trekken uit hogere klassen. De missionarissen, met name Van Lith, veronderstelden namelijk dat een patroon van wederkerigheid het Javaans feodalisme kenmerkte. Op basis hiervan werd gedacht dat via de kinderen uit de Javaanse elite het katholieke geloof en de westerse normen en waarden konden worden verspreid aan 'de rest' van de Javaanse samenleving. De Javaanse vrouwen, opgeleid bij de zusters, zouden hierbij een essentiële rol spelen. Zo schreef F. van Amstel s.j.:

De Zusters van Mendoet doen door haar school ontzaglijk veel goed voor de kerstening van Java. Zij vormen de Javaansche meisjes tot echt katholieke moeders, die op haar beurt een goede katholieke opvoeding kunnen geven aan haar kinderen. Zij steunen op voortreffelijke wijze het zegenrijke werk onzer Paters in het Xaverius-College te Moentilan, door de oud-leerlingen in staat te stellen een christelijk huwelijk aan te gaan. Menig oud Moentilanner, die thans gelukkig is met een brave, katholiek echtgenoot, zou zonder Mendoet slechts een heidensche vrouw hebben gevonden.⁴⁶

Er moesten dus door de missionarissen en de door hen opgeleide Javaanse katholieke elite, katholieke huisgezinnen gevormd worden, waarbij monogamie en het (kerkelijke) huwelijk duidelijk als de ideale en enige juiste samenlevingsvorm werden beschouwd. Huwelijken tussen de leerlingen van Mendut en Muntilan werden middels maandelijkse rendez-vous, de zogenoemde 'plaatjes kijkdagen', actief door de missionarissen gepropageerd.⁴⁷ Aan de zusterscholen werd daarom ook wel gerefereerd als 'bruidsscholen': daar werden katholieke meisjes 'gekweekt' en daar verzorgden de zusters bruidscursussen aan niet-katholieke meisjes die verloofd waren met katholieke jongens van Muntilan.⁴⁸

French and Dutch Colonialism (Charlottesville, 1998).

46 F. van Amstel, 'Meisjes van Mendoet', *ST. Claverbond* (1921), 102.

47 KMM 594, inv 146. M.J. Elfrink/ zuster Florentia; inv.nr 7, broeder Ferdinand.

48 Gian Ackermans, *Vereeniging van vrouwen: Franciscanessen van Heythuysen in Nederland (1900-1975)* (Heythuysen, 1994), 347; J. Schots, 'Onze huishoudcursus op de Maria-school', *ST. Claverbond* 40 (1928), 148.

Afbeelding 5: Huwelijk tussen een leerling van Mendut en een leerling van Muntilan (bron: Archief van de zusters Franciscanessen in Semarang, Indonesië).

Het opleiden van meisjes uit de Javaanse elite paste in het idee van verheffing door het verbeteren van de positie van de inlandse vrouw. In Muntilan werden meisjes opgeleid tot verpleegkundigen en onderwijzers, maar bovenal werden ze voorbereid op hun plichten als huisvrouw en hun moederlijke voorbestemming. Op school ontwikkelden de meisjes allerlei vaardigheden om als vrouw en moeder het gezin te kunnen ondersteunen: wassen, strijken, koperwerkpoetsen, dweilen, naaien en alle andere dingen die de zusters nodig achtten voor een dergelijke vorming.⁴⁹ Zo werden ze niet enkel in theoretische, maar ook in de praktische huishoudelijke vakken geëxamineerd, zoals handwerken, batikken, koken en wassen en strijken.⁵⁰ Op deze manier kwamen de westerse en katholieke waarden en normen binnen in de meest intieme gedeeltes van de levens van de Javaanse onderwijzersgezinnen en via deze gezinnen weer bij de Javaanse bevolking.

De missionarissen schreven de 'meisjes van Mendut' een moederlijke rol toe die zowel binnen het gezin als in de samenleving moest gelden.⁵¹ Daarbij gingen de missionarissen ervan uit dat de door hen opgeleide katholieke Javaanse elite de gekoesterde kennis zou doorgeven aan de Javaanse bevolking uit de dessa. De Javaanse vrouwen moesten daarbij hun kinderen opvoeden tot beschaafde katholieke burgers en ervoor waken dat de Javaanse katholieke mannen in identiteit niet 'verinlandsden' in een 'heidense' en islamitische

49 Schots, 'Onze huishoudcursus', 148.

50 N.N. 'Berichten uit Ambarawa', *ST. Claverbond* 34 (1923), 230.

51 Maaike Derksen, 'Een meisje van Mendut: een oral history interview met een oud-leerlinge van de missieschool in Mendut, Indonesië', *Ex Tempore* 31:3 (2013), 186-189.

omgeving. Tegelijkertijd moesten zij het katholicisme en de westerse noties van huiselijkheid, moederschap, en monogamie uitdragen en deze promoten bij de inheemse bevolking. Het idee was, dat uit 'werkelijk RK. gezinnen, waar een echt katholieke opvoeding wordt gegeven een echt katholieke Inlandsche maatschappij kan opkomen.'⁵² De promotie van de gendernoties en het beroep dat de jezuïeten hierbij deden op de broeders en zusters en later ook de Javaanse onderwijzers en onderwijzeressen, zijn mooie voorbeelden van de 'vervrouwelijking' van het koloniale project in de twintigste eeuw, zoals geanalyseerd is door de historica Barbara Bush.⁵³

Besluit

De missie in Nederlands-Indië was veel meer dan een religieus project; het was ook een koloniaal project met verschillende actoren en participanten. In Nederlands-Indië zijn religie en missie op allerlei manieren verweven met het kolonialisme. Het koloniale project van de katholieke missie ziet er telkens anders uit naar gelang de focus ligt op een ander aspect van kolonialisme, periode, religieuze orde of eiland/gebied in Nederlands-Indië. In deze bijdrage heb ik slechts twee casussen behandeld om de connectie tussen missie en kolonialisme te duiden, beide gesitueerd op Java. Hiermee heb ik ook willen laten zien dat het verband tussen missie en kolonialisme complex is. Tegelijkertijd heb ik willen illustreren dat de missie, maar ook de ethische politiek in de twintigste eeuw, iets tegenstrijdigs had; de morele christelijke motieven achter missie van 'beschaving' en 'opvoeding' gingen vaak samen met gewelddadige disciplineren. Dit illustreren onder andere de katholieke weeshuizen voor Indo-Europeaanen, waar kinderen bij hun moeder werden weggehaald, een praktijk die nu ondenkbaar is. De laatkoloniale periode in Nederlands-Indië en de connectie tussen missie en kolonialisme blijft een weinig begraasd terrein en de missiearchieven in Nederland en Indonesië bevatten vaak verrassend rijk materiaal, dat mogelijkheden biedt om deze relatie nader te bestuderen.

52 N.N., 'Het Melania-werk', *ST. Claverbond* 35 (1923), 307.

53 Barbara Bush, 'Gender and Empire: The Twentieth Century' in: Philippa Levine, *Gender and Empire, Oxford History of the British Empire, Companion Series* (Oxford, 2004), 77-111.

Hanna Hoorenman studeerde *English Linguistics and Literature* aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. In 2010 promoveerde zij aan het Trinity College Dublin met een proefschrift getiteld "'Writing that animal darkness': Galway Kinnell, Gary Snyder, James Merrill". Sinds september 2010 werkt zij aan de afdeling Engelse Taal en Cultuur van de Radboud Universiteit.

Mondiale romance:

een postkoloniale herschrijving van het romantische plot in Leila Aboulela's *The Translator* en Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*

De grote golf van dekolonisatie van vooral Azië en Afrika die plaatsvond in de decennia na de Tweede Wereldoorlog ging gepaard met de opkomst van het postkolonialisme als academische stroming binnen de geesteswetenschappen en politicologie. Een van de eerste postkoloniale denkers, Frantz Fanon, publiceerde in 1952 het werk *Peau noire, masques blancs* (Zwarte Huid, Blanke Maskers), waarin hij de psychologische gevolgen van kolonisatie en onderdrukking beschrijft. In 1979 publiceerde Edward Said het baanbrekende werk *Orientalism* (Oriëntalisme), dat uiteenzet hoe de westerse 'kennis' van 'de oosterse cultuur' een invloedrijke Europese fabricatie is die wordt gecreëerd en zichzelf in stand houdt vanuit een ongelijke ideologie en machtsverhouding. 'Oosters' moet hierbij worden begrepen als de tegenhanger van westers, en omvat alle gebieden die gekoloniseerd zijn door Europese koloniale grootmachten. Said bekritiseert onder andere de homogenisering van dit fictieve concept van het 'oosten.' In de literatuurwetenschap wordt vanuit een postkoloniaal perspectief zowel literatuur bestudeerd die in het koloniale tijdperk is geschreven, alsook de literatuur die in voormalig gekoloniseerde gebieden wordt geschreven. Centrale uitgangspunten bij die laatste zijn dan bijvoorbeeld hoe de tekst omgaat met vraagstukken als het 'terugschrijven' naar de westerse koloniale overheersers en hun verbeelding van oosterse cultuur, vaak in de taal van de kolonisator, of het herschrijven van westerse vertellingen vanuit het perspectief van de niet-westerse cultuur.

Twee recente romans van schrijvers uit voormalige Britse koloniën lenen zich erg goed voor zo'n lezing. *The Translator* van de Egyptisch-Soedanese schrijver Leila Aboulela, gepubliceerd in 1999, en *Americanah*, van de Nigeriaanse schrijver Chimamanda Ngozi Adichie uit 2013, volgen beiden de formule van de westerse *popular romance*.¹ Deze klassieke vertelvorm kent een lange geschie-

1 Leila Aboulela, *The Translator* (New York, 1999); Chimamanda Ngozi Adichie,

denis. De term *romance* komt oorspronkelijk uit de Middeleeuwen en is afgeleid van de naam voor de romaanse volkstalen die het Frans, Spaans en Italiaans zouden worden. De romances waren de verhalen die werden geschreven in deze volkstalen, in tegenstelling tot het formele en literaire Latijn. Deze populaire verhalen gingen vaak over avontuur en soms over de liefde. Dit populaire genre ontwikkelt zich op velerlei manieren sinds de Middeleeuwen, en in de achttiende eeuw zien we de opkomst van de romance als liefdesverhaal zoals we die nu kennen, met de publicatie van Samuel Richardsons *Pamela; or Virtue Rewarded*, dat gaat over de liefde van een jong dienstmeisje voor haar baas, met wie ze uiteindelijk trouwt. Ook Jane Austen en Charlotte Brontë hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de popularisering van de Engelstalige *romance novel*. De romance als westers populair liefdesverhaal heeft zich natuurlijk uitgebreid ontwikkeld in de tussentijd. Bekende contemporaine versies zijn bijvoorbeeld de Harlequin romans en *chick lit*, maar er is ook *erotic romance*, *historical romance* en *fantasy romance*. Het genre is enorm divers. Er zijn niettemin een aantal vaste waarden waaraan romance fiction voldoet. Kristen Ramsdell zet vier centrale criteria uiteen in het boek *Romance Fiction: A Guide to the Genre*:

1. The plot must focus on the developing love relationship or courtship between the protagonists.
2. There must be a satisfactory ending, usually called the “HEA - Happily Ever After” ending.
3. The story must engage readers emotionally, allowing them to participate in the courtship process.
4. Although there are other things going on in a romance, [...] if the romance is the last thing that is resolved (as opposed to the mystery, etc.), it is a romance.²

Naast deze ‘universele’ criteria waaraan romantische fictie moet voldoen, toont het genre duidelijk de invloed van haar Europese ontstaansgeschiedenis. Liefde is wellicht universeel, maar de manier waarop liefdesverhalen worden vormgegeven zijn dat zeker niet. Het liefdesverhaal is een van de meest archetypische verhaalvormen, dat eindeloos wordt aangepast aan veranderende tijden en de daarmee veranderende seksuele en gendermores. Romantische fictie wordt vaak gezien als apolitiek, escapistisch gezwijmel voor een massapubliek van vrouwen. Dat beeld wordt echter sterk bijgesteld in academische studies naar het genre die sinds de jaren tachtig worden uitgevoerd. Janice Radway merkt bijvoorbeeld op in haar baanbrekende werk *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature* dat “the struggle over romance is itself part of the larger struggle for the right to define and control female sexuality.”³

Americanah (New York, 2013).

2 Kristin Ramsdell, *Romance fiction: a guide to the genre*. (Santa Barbara, 2012), 4.

3 Janice A. Radway, *Reading the romance: women, patriarchy and popular literature*.

Susan Strehle stelt in haar boek *Doubled Plots: Romance and History* dat “Love stories are cultural primers, instructing their primarily female readership how to behave, what to fantasize and wish for, and how to interpret the shape their lives assume.”⁴ De verbeelding van wie op wie verliefd wordt, hoe die liefde wordt vormgegeven en hoe een gelukkig einde er uitziet zijn geen neutrale privéaangelegenheden maar fundamentele uitingen van de normen en waarden van een cultuur of samenleving. De westerse formules van romantische fictie zijn derhalve ook geen vanzelfsprekende, vaststaande feiten. Het is belangrijk om in gedachten te houden dat het genre van de *popular romance* in grote mate is gevormd door christelijke normen en waarden en door een eurocentrisch wereldbeeld.

Het is daarom des te interessanter om te zien hoe schrijvers afkomstig uit de voormalige koloniën omgaan met dit genre. Het is vrij zeldzaam dat postkoloniale romans het genre van de *romance* gebruiken, en *The Translator* en *Americanah* zijn derhalve vrij uniek in hun stijl. Schrijven in een karakteristiek westers genre is al in beginsel een vorm van “the empire writing back,” zoals Bill Ashcroft het fenomeen benoemt in zijn boek over postkoloniale literatuur en theorie uit 1989.⁵ In zowel *The Translator* als in *Americanah* vormt de formule van *romance fiction* de leidraad voor verhalen van migratie, ballingschap en interculturele relaties in een postkoloniale wereld. Kort gezegd: de vrouwelijke hoofdpersonages worden verliefd, overwinnen obstakels, en worden uiteindelijk beloond met een *happy end*, dat wil zeggen dat ze een bevredigende relatie krijgen met het object van hun affectie. Beide romans worden echter besloten met een einde dat op belangrijke punten afwijkt van de normen van het genre, en herschrijven daarmee de formules van westers georiënteerde, seculiere en kapitalistische romantische fictie. Aboulela’s *The Translator* biedt inzicht in de dagelijkse werkelijkheid van een vrome Soedanese moslima in Schotland die niet kan trouwen met een niet-islamitische man. Adichies *Americanah* toont een jonge Nigeriaanse vrouw die in de Verenigde Staten een succesvol leven opbouwt en een relatie krijgt met een Afrikaans-Amerikaanse academicus, maar haar inmiddels getrouwde jeugdliefde niet kan vergeten. Door de werkelijke dromen van hun personages in vervulling te laten gaan, legitimeren deze schrijfsters de wensen van deze vrouwen. En door die wensen significant te laten afwijken van het standaardverloop van westerse romantische fictie, schrijven ze terug naar een westers genre in een gemondialiseerde setting waarin de westerse waarden niet langer de hoofdprijs vormen.

Dit essay onderzoekt hoe deze *global romances* het traditionele romanti-

(Chapel Hill, 1984), 16.

4 Susan Strehle en Mary Paniccia Garden (red.), *Doubled Plots: Romance and History*. (Jackson, 2003), xii.

5 Bill Ashcroft, Gareth Griffiths en Helen Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literature* (London, 1989).

sche genre zowel volgen als veranderen, en hoe ze een nieuw soort romantische heldinnen scheppen wier feminisme geaard is in hun specifieke culturele en religieuze achtergrond.

I

In *The Translator* vertaalt de jonge Soedanese weduwe Sammar teksten uit het Arabisch naar het Engels voor de Schotse Rae Isles, de Midden-Oostenspecialist van de universiteit van Aberdeen, en ze hebben in een aantal maanden een diepe vriendschap opgebouwd. Wanneer Rae eindelijk de liefde verklaart aan Sammar, vraagt Sammar hem zich te bekeren tot de islam door de *sjahada* uit te spreken. Rae weigert: hij kan geen geloofsbelijdenis afleggen, want hij is niet zeker van zijn geloof in Allah. Zonder Rae's bekering kunnen ze echter hun relatie geen vorm geven: Sammar is een vrome moslima en kan derhalve niet trouwen met een niet-moslim. Boos dat hij haar het hof heeft gemaakt terwijl hij wist dat het nergens toe kon leiden, gooit Sammar hem de naaste verwijten voor de voeten, waarop hij haar gebiedt zijn kantoor te verlaten. Sammar gehoorzaamt en vertrekt naar haar familie (en haar jonge zoon) in Khartoem. Uiteindelijk bekeert Rae zich echter toch tot de islam, en brengt hij Sammar en haar zoon terug naar Aberdeen. Tot op zekere hoogte is dit een klassiek romantisch verhaal: onopmerkelijke jonge vrouw vormt een diepe emotionele band met een *broody hero*, maar moet flinke obstakels overwinnen voordat ze elkaar 'krijgen.'

In zijn artikel "Genre and Islam in Recent Anglophone Romantic Fiction" maakt John Stotesbury terecht de vergelijking met Charlotte Brontë's *Jane Eyre*, waarin de muizige gouvernante Jane verliefd wordt op de norse Mr Rochester, die al getrouwd blijkt met een krankzinnige vrouw die hij op zolder verbergt. *Jane Eyre* had in 1966 al een postkoloniaal antwoord gekregen in de vorm van Jean Rhys' *Wide Sargasso Sea*, waarin Rhys de Caribische achtergrond van de *madwoman in the attic* herschrijft. Maar deze huidige herschrijving van *Jane Eyre* richt zich niet zozeer op de personages als wel op het genre van de romance zelf: wat zijn de obstakels voor een gelukkig einde, en hoe worden die opgelost? Hiermee biedt Aboulela de lezer een radicaal nieuwe visie op het genre van de romance, waarin ze de (onuitgesproken) westerse waarden aan de kant schuift, en plaats biedt aan een alternatieve blik op wat een gelukkig einde eigenlijk is.

Stotesbury stelt dat "popular romantic fiction produced originally in English by women in Islam [...] is a relatively new phenomenon in global Anglophone culture."⁶ Stotesbury bespreekt hoe *The Translator* onderdeel uitmaakt van een nieuwe ontwikkeling die de vertrouwde westerse patronen en formules herzielt en aanpast naar een postkoloniale en gemondialiseerde setting, door het romantische "ethos" te herschrijven naar islamitische waarden. Want *The*

6 John A. Stotesbury, 'Genre and Islam in recent anglophone romantic fiction' in: Susana Onega en Christian Gutleben (red.), *Refracting the canon in contemporary British literature and film* (Amsterdam, 2004), 69-82, alhier 69.

Translator eindigt met de bekering van Rae tot de islam en de trouwplannen van Rae en Sammar. In haar artikel "Translating Desire: Exile and Leila Aboulela's Poetics of Embodiment" leest Heather Hewitt de roman vanuit de fysieke belichaming die Aboulela geeft aan de migraties van haar hoofdpersoon: "Aboulela's novel counters Euro-American nationalist narratives that have marked Muslim bodies as Other and instead charts the impact of physical movement on the geography of desire."⁷ Sammars dagelijkse realiteit wordt weergegeven met een nadruk op de lichamelijke ervaring van ballingschap, heimwee, verlangen en het anders-zijn of thuis-zijn in haar omgeving. In deze roman die het westerse patroon van de romance volgt, staat Sammars fysieke wereldbeleving centraal, en haar islamitische identiteit is die van de hoofdpersoon, niet van een ge-exoticeerde bijfiguur. Sammars dagen volgen bijvoorbeeld het ritme van de *azan*, de oproep tot gebed; en de *salat* zelf, het gebed, omvat een serie lichamelijke bewegingen. Haar hoofddoek en kledingstijl roepen reacties op van collega's en vreemden. Haar zintuigelijke indrukken van licht en lucht, warmte en kou, geur, kleur, stof en steen zijn gebaseerd op een referentiekader waarin Aberdeen vreemd is, en Khartoem vertrouwd. In die zin wijkt de roman al af van de traditie van de romance: de hoofdpersoon is een niet-westerse vrouw. Bovendien is ze een vrome weduwe en moeder, niet een hippe single van eind twintig die haar eierstokken wat voelt ritselen.

De keuze om islamitische waarden centraal te zetten en te legitimeren in een intercultureel liefdesverhaal is een subversieve strategie. Sammars waarden worden niet geëxotiseerd of ondergeschikt gemaakt aan die van Rae en de islam wordt niet gepresenteerd als een keurslijf waaruit Sammar moet worden bevrijd. De roman biedt via de bijfiguren van Yasmin, Mahasen en Hanan diverse vrouwbeelden in variërende staten van onafhankelijkheid, en laat zien hoe een islamitisch feminisme eruit kan zien. Voor Sammar is dit islamitisch feminisme een tegenhanger van seculier westers individualisme waarbij de islamitische rituelen, de gemeenschap en de familie centraal staan en waarin vrouwen een eigen identiteit en carrière kunnen vormgeven. Een westers model van feminisme vindt de roman in de ex-vrouw van Rae, die een hoge positie bij de VN in Genève bekleedt, terwijl Rae in Aberdeen werkt en hun dochter Mhairi in Edinburgh op kostschool zit. Sammars gedroomde invulling van een huwelijk met Rae ziet er evenwel heel anders uit:

She wanted to cook for him different things, and then stand in the kitchen and think, I should change my clothes, wash, for her hair and clothes would be smelling of food. Mhairi could come and live with them, she would not need to go to boarding school anymore

7 Heather Hewett, 'Translating desire: exile and Leila Aboulela's poetics of embodiment', in: Charlotte Baker (red.), *Expressions of the body: representations in African text and image*, (Bern, 2004), 249-257, alhier 252.

[...] She would do everything for her, clean her room, sort her school clothes. She would treat her like a princess.⁸

Het belang van islamitische waarden ten opzichte van westerse waarden ligt voor Sammar vooral in de gemeenschapszin. Die biedt een remedie tegen individualisme en eenzaamheid. Haar geloof geeft Sammar betekenis en structuur in haar leven en biedt haar een spiritueel thuis dat de pijn van rouw en heimwee kan dempen. Waar Soedan haar thuis niet meer kan zijn, kan de islam dat wel. Uiteindelijk wordt de islam ook een spirituele haven voor Rae en is het hun geloof dat de geliefden bindt: "In the Qu'ran it says that pure women are for pure men . . . and I wasn't clean enough for you then . . ."⁹ Hoewel de seculiere Rae eerder een academische afstand hield tot zijn onderwerp vindt hij nu zelf ook een spiritueel thuis in zijn religie. Zijn bekering tot de islam en zijn veranderde visie op religie versterkt de romans openlijke lofrede op de islamitische waarden.

In zijn recensie van *The Translator* en *Coloured Lights* noemt Ferial J. Ghazoul het werk van Aboulela "Halal Fiction". Hij noemt Aboulela

A brilliant writer with a sophisticated commitment to an Islamic worldview. To say this does not mean that Aboulela deals only with "Islamically correct" characters. There are pork-eating and whiskey-drinking Muslims in her fiction; what makes her writing "Islamic" is not religious correctness or didacticism. Rather, it is a certain narrative logic where faith and rituals become moving modes of living.¹⁰

Aboulela zelf schrijft over haar werk in een e-mailwisseling met Stotesbury:

I was often asked 'Why should Rae convert, why should religion be an obstacle etc., etc?' In my answer I would then fall back on Jane Eyre and say 'From an Islamic point of view, why can't Mr Rochester be married to both Bertha and Jane?' In the same way that I, as a Muslim reader, respect and empathize with Jane's very Christian dilemma, I want Western/Christian readers to respect and empathize with Sammar's very Muslim dilemma.¹¹

8 Aboulela, *The Translator*, 118.

9 Aboulela, *The Translator*, 196.

10 Ferial J. Ghazoul, 'Halal Fiction'. *Al-Ahram Weekly*, 12-18 July 2001.

11 Aboulela geciteerd in Stotesbury, 'Genre and Islam', 81.

Naast de keuze voor de hoofdpersoon, en het soort obstakel voorafgaand aan het happy end, is dus ook de ontknoping van het plot trouw aan de islamitische invulling van postkoloniale popular romance.

II

Het gelukkige einde van *The Translator* omvat echter niet alleen de bekering van Rae en de trouwplannen van Rae en Sammar, maar ook hun uiteindelijke vertrek uit Khartoem, samen met Sammars jonge zoon Amir. Sammars loyaliteit aan haar islamitische waarden is derhalve niet het enige aspect van de roman dat de westerse basis van het genre 'herschrijft'. Sammars liefde voor haar thuisland, en haar grenzeloze heimwee naar Khartoem vormen ook een belangrijke component van het verhaal. Sammars nationale identiteit is complex: als dochter van hoogopgeleide emigranten uit Soedan is ze geboren in Engeland, waar ze haar vroege jeugd doorbracht. Maar haar eerste reis naar Khartoem als ze zeven is voelt als thuiskomen, en haar affectie voor haar tante Mahasen, nichtje Hanan en neef Tarig overstijgt haar affectie voor haar eigen directe familie. Sammars huwelijk met Tarig brengt haar weer naar Schotland, waar hij geneeskunde studeert. Maar na Tarigs begrafenis in Khartoem vijf jaar later hoopt Sammar in Soedan te kunnen blijven, en ze neemt een aanzoek van een oudere familie vriend in overweging om zijn derde vrouw te worden. Wanneer Mahasen dit verbiedt, keert Sammar zonder haar zoon Amir terug naar Aberdeen, om daar in zelf opgelegde ballingschap te rouwen. Khartoem betekent voor Sammar familie, gemeenschapszin, en de rituelen van de islam. Die rituelen associeert ze sterk met de zon, de geuren en kleuren van de stad, en dit is nagevoel het enige dat de lezer van Sammar leert over Khartoem.

Soedan is echter sinds de onafhankelijkheid van 1956 strijdtonel van bloedige burgeroorlogen, militaire coups, hongersnoden en humanitaire crises. In 1999, het jaar waarin deze roman verschijnt, bevond het land zich midden in een lange burgeroorlog. Hoewel president Omar al-Bashir in 1998 een nieuwe grondwet had goedgekeurd waarin toestemming werd gegeven voor het vormen van meerdere politieke partijen - in plaats van een autoritair islamitisch eenpartijstelsel - ontbond hij in december 1999 het parlement, herriep de nieuwe grondwet, en riep de noodtoestand uit.¹² De burgeroorlog zou officieel nog voortduren tot 2005, het jaar waarin er een vredesverdrag werd getekend dat de basis vormde voor de onafhankelijkheid van Zuid-Soedan in 2011. Sinds de scheiding van Soedan en Zuid-Soedan zijn er in beide staten aanhoudende conflicten.¹³ Heather J. Sharkey relateert de politieke spanningen in Soedan

12 "Sudan's President Declares 3-Month State of Emergency," *The New York Times*, 13 december 1999, <<http://www.nytimes.com/1999/12/13/world/sudan-s-president-declares-3-month-state-of-emergency.html>>.

13 "South Sudan's President Salva Kiir signs peace deal despite 'serious reservations'," *The Guardian*, 27 augustus 2015, <<http://www.theguardian.com/world/2015/>>

aan de ideologieën van taal, etniciteit en ras, en beschrijft en contextualiseert de tegenstellingen tussen de Arabische taal en islamitische cultuur enerzijds en de meertalige Afrikaanse tribale culturen anderzijds.¹⁴

The Translator bevat evenwel geen verwijzingen naar de politieke situatie in Soedan of naar de rol van etniciteit, taal en ras in deze conflicten. De roman richt zich vooral op Sammars liefde voor, en heimwee naar Khartoem, de hoofdstad in het islamitische noorden van Soedan. Maar tussen de regels van de roman door, via de opmerkingen van andere personages, leren we waarom Sammar van Mahasen niet in Khartoem mag blijven. Wanneer Tarig veertien is, bijvoorbeeld, breekt hij zijn been en moet hij naar Duitsland om het te laten behandelen. Zowel Sammars ouders als Tarig gaan voor hun opleiding naar Engeland. Wanneer Sammar terugkeert naar Khartoem klagen haar tante en broer over het uitvallen van de elektriciteit, de slechte infrastructuur, de stakingen, het gebrek aan banen en medicijnen, het onvermijdelijke nepotisme. Aboulela geeft hiermee een breder en meer genuanceerd beeld van Khartoem, maar alsnog zonder nadruk, verklaring of oordeel. Het voornaamste beeld van Khartoem in het boek blijft daardoor dat van Sammar: de stad die haar thuis is, waar naar ze blijft verlangen.

Leven, voor Sammar, is onderdeel vormen van een hechte gemeenschap waarin geboortes, ziekte en dood, welkom en afscheid, kinderen en huishouden worden gemarkeerd volgens islamitische gedragsvormen. Sammars gevoel van *belonging* wordt tevens bepaald door de geografische, natuurlijke omgeving van Khartoem. Door de natuur te beschrijven door de ogen van Sammar wordt de stad Khartoem effectief gescheiden van het land Soedan dat geplaagd wordt door politieke problemen. Dit verschil wordt nogmaals benadrukt wanneer Sammar zich het hotel inbeeldt waar Rae logeert. Het hotel heeft ratten, en de douche doet het niet, maar het uitzicht op de Nijl is prachtig:

The hotel was built by the British in colonial times. It once glittered and ruled. Now it was a crumbling sleepy place, tolerant of rats and with showers that didn't work. But still the view was as before, something natural brimming over, the last stretch of the Blue Nile before it curved and met with the other river, changed colour and went north.¹⁵

Het hotel wordt zo symbool voor de postkoloniale wereld: eens schitterend en onderdrukt, nu vergaan en gecorrumpeerd. Maar altijd, voor en na kolonisatie, een plaats van grote natuurlijke schoonheid, van een ritme van leven en

aug/27/south-sudan-president-salva-kiir-signs-peace-deal-despite-serious-reservations>.

14 Heather J. Sharkey, 'Arab identity and ideology in Sudan: the politics of language, ethnicity and race', *African Affairs* vol. 107:426 (2008), 21-43.

15 Aboulela, *The Translator*, 202.

gemeenschap van mensen. Deze strategie verhult evenwel de politieke realiteit van Soedan sinds de onafhankelijkheid.

Aboulela's keuze om niet in te gaan op de complexe politieke situatie van het land dat ze zo liefdevol beschrijft is eerder opgemerkt, naar aanleiding van haar roman *Lyrics Alley* uit 2011.¹⁶ In dat jaar vond ook de revolutie in Egypte en de afscheiding van Zuid-Soedan plaats. Beide gebeurtenissen hebben hun oorsprong in de dekolonisatie van de jaren vijftig van de vorige eeuw, de periode waarin *Lyrics Alley* zich afspeelt. Hoewel de roman grotendeels draait om de tegenstellingen tussen het Arabisch-islamitische en het Afrikaanse deel van de samenleving, biedt *Lyrics Alley* nagenoeg geen kritische blik op deze ontwikkelingen. Die afzijdigheid wordt bijvoorbeeld opgemerkt door M. Lynx Qualey in haar recensie in *The Guardian*:

The clash, where there is one, is between European and Egyptian-inspired "sophistication" and Sudan's traditional "crudeness". This narrative might lead us to believe that the future would take us into a struggle between dresses and robes, those who dine with forks and those who eat with their fingers. We would not expect civil wars, sectarian conflict, corruption, repression or a thirst for freedom.¹⁷

Qualey is lovend over de roman, maar ook scherp over de nostalgische glans die Aboulela aanbrengt op deze periode in de Soedanese geschiedenis. Die glans verhult de problematische realiteit van Soedan sinds de onafhankelijkheid. Dat schrijnt des te meer in het licht van de recente ontwikkelingen in de regio.

Aboulela onthoudt zich ook in *The Translator* van een kritische blik op de complicaties in de Soedanese samenleving. Sammar keert echter toch met Rae terug naar Aberdeen. Dit is een belangrijke politieke keuze in een roman die zich richt op de politiek van het persoonlijke. Sammar houdt vast aan haar islamitische waarden, die met dit gelukkige einde worden gelegitimeerd, maar geeft met pijn in het hart haar thuisland definitief op voor de veiligheid en mogelijkheden van Schotland. Rae heeft veel passie voor het Midden-Oosten en de Arabische wereld, maar het is uitgesloten dat ze zich in Soedan of Egypte zullen vestigen. Hoewel de politieke situatie in Soedan dus niet wordt besproken, presenteert Aboulela Soedan hiermee desondanks als een plaats die men verlaat als het enigszins kan. Daarmee neemt de roman impliciet een kritischer houding aan ten opzichte van Soedan dan de tekst expliciet weergeeft.

16 Leila Aboulela, *Lyrics Alley* (New York, 2011).

17 M. Lynx Qualey, 'Lyrics Alley by Leila Aboulela – Review', *The Guardian*, 9 April 2011, <<http://www.theguardian.com/books/2011/apr/09/leila-aboulela-lyrics-alley-review>>.

III

De meest recente roman van Nigeriaanse schrijfster Chimamanda Ngozi Adichie, *Americanah*, toont dat het fenomeen van postkoloniale romantische fictie gezien kan worden in een breder perspectief dan dat van de islamitische romance: net als *The Translator* speelt *Americanah* met de plotconventies van de romance, terwijl de roman het genre aanpast aan een postkoloniaal wereldbeeld. De roman volgt de ontwikkeling van Ifemelu, een Nigeriaanse jonge Igbo-vrouw die een zeer gewild visum weet te verkrijgen voor de Verenigde Staten, waar ze wil gaan studeren. Haar grote liefde Obinze wordt echter een visum geweigerd, en hoewel ze aanvankelijk intensief contact houden, verbreekt Ifemelu alle banden na een nare ervaring in de VS. Terwijl Ifemelu een succesvol bestaan weet op te bouwen in de VS en relaties heeft met zowel de blanke Curt als met de Afrikaans-Amerikaanse Blaine, krijgt ze steeds meer heimwee naar Nigeria, en kan ze ook Obinze nooit helemaal vergeten. De roman ziet Ifemelu terugkeren naar Nigeria en haar relatie met de inmiddels getrouwde Obinze nieuw leven inblazen. Maar hoewel het gevaar van een oppervlakkig bestaan als "Lagos Girl" (maitresse van een rijke getrouwde man) op de loer ligt, blijkt Obinze uiteindelijk bereid om zijn vrouw te verlaten en voor Ifemelu te kiezen.

Americanah bevat meer humor dan *The Translator*, en zowel de lichtere toon als het hoofdpersonage liggen dicht bij het genre van de romantische fictie. Ifemelu is een jonge vrouw die gedurende de roman meerdere vriendjes en partners heeft en haar financiële en emotionele onafhankelijkheid en individualiteit zorgvuldig ontwikkelt en bewaakt. Maar net als Sammar is ze ook een figuur die in de meeste westerse romances fungeert als de *Other*: ze is een Nigeriaanse immigrante in de Verenigde Staten, die zich ineens moet hersituëren als zwart in een witte hegemonie. Ifemelu is derhalve een buitenstaander in zowel deze witte hegemonie als in de minderheidsgroep van African Americans: een Non-American Black. Haar ervaringen beschrijft ze in een blog getiteld: *Raceteenth or Various Observations about American Blacks (Those Formerly Known as Negroes) by a Non-American Black*. De lange en logge titel geeft de mild-satirische toon al aan van Ifemelu's observaties over ras in Amerika. De term *raceteenth* verwijst naar de feestdag waarop de afschaffing van de slavernij in de VS wordt herdacht en gevierd: *Juneteenth*. Waar *Juneteenth* een samen-trekking is van *June nineteenth* (de dag waarop in 1865 de afschaffing van slavernij in Texas werd aangekondigd), is *raceteenth* een variatie daarop die op satirische wijze de spot drijft met de notie dat 'ras' is afgeschaft en dat Amerika nu leeft in een post-rationale samenleving. In haar blog schrijft Ifemelu over zaken als de mysteries van sociale stratificatie, Barack Obama, *ge-relaxed* (chemisch ontkruld) of natuurlijk haar, en over de (on)zichtbaarheid van donkere vrouwen. Dit mag gelezen worden als indirect commentaar op de roman zelf: een romantische comedy waarin niet de witte vrouw liefde vindt onder aanmoediging en raadgeving van haar donkere, wijze, *sassy* beste vriendin, maar waarin die *sassy* vriendin zelf liefde zoekt en vindt:

You see, in American pop culture, beautiful dark women are invisible. [They] get to be the fat nice mammy or the strong, sassy, sometimes scary sidekick standing by supportively. They get to dish out wisdom and attitude while the white woman finds love. But they never get to be the hot woman, beautiful and desired and all.¹⁸

Als onderwerp van romantische fictie is Ifemelu dus net als Sammar een herschrijving van het escapistische genre naar een postkoloniale, transnationale wereld.

IV

Ifemelu vindt langzaam haar plaats in Amerika en ontwikkelt mede door haar relaties met de rijke, blanke Curt en de intellectuele, Afrikaans-Amerikaanse Blaine verschillende kanten van zichzelf. Dat ze uiteindelijk Obinze niet kan vergeten en met hem een happy end vindt is echter niet zo'n radicale ontknoping als in *The Translator*. De meest opmerkelijke herschrijving van het traditionele westerse romantische plot in deze roman is de beslissing van Ifemelu om terug te keren naar Nigeria. Dit is de wijze waarop deze roman het genre herschrijft: waar meer westers georiënteerde versies van de *popular romance* een succesvolle carrière en romantische relatie met een Amerikaan zouden presenteren als een happy end, vaart *Americanah* een nieuwe koers. Want hoewel Ifemelu een financieel en intellectueel succesvolle carrière heeft opgebouwd in Amerika besluit ze om haar baan aan Princeton University op te zeggen en terug te verhuizen naar Lagos. Die beslissing is mede ingegeven door haar verlangen naar Obinze, maar meer dan dat nog, door een onbestemd gevoel van cement in haar ziel:

She scoured Nigerian websites, Nigerian profiles on Facebook, Nigerian blogs, and each click brought yet another story of a young person who had recently moved back home, clothed in American or British degrees, to start an investment company, a music production business, a fashion label, a magazine, a fast-food franchise. [...] They were living her life. Nigeria became where she was supposed to be, the only place she could sink her roots in without the constant urge to tug them out and shake off the soil.¹⁹

De opmerking dat "Nigeria became where she was supposed to be" echoot de positie van Amerika en Engeland in de flashbacks naar Ifemelu's schooltijd, waarin zij en haar leeftijdgenoten beide landen leerden zien als de ultieme

18 Chimamanda Ngozi Adichie, *Americanah* (New York, 2014), 214.

19 Adichie, *Americanah*, 6.

me bestemming. Vooral Obinze heeft een grote passie voor Amerika. Als jonge Afrikaanse man in een post-9/11 wereld krijgt hij echter geen studievizum voor de Verenigde Staten, en waagt uiteindelijk een poging als illegale immigrant in Engeland. Zijn ervaringen als immigrant aan de onderkant van de samenleving vormen echter een sterk contrast met die van Ifemelu in Amerika. In Engeland gaat Obinze om met jeugdvrienden uit Nigeria die wel een visum of zelfs Brits burgerschap hebben, maar hij kan aan hun witte, politiek correcte vrienden niet uitleggen waar de drang naar emigratie uit voortkomt:

Alexa, and the other guests, and perhaps even Georgina, all understood the fleeing from war, from the kind of poverty that crushed human souls, but they would not not understand the need to escape from the oppressive lethargy of choicelessness. They would not understand why people like him, who were raised well-fed and watered but mired in dissatisfaction, conditioned from birth to look towards somewhere else, *eternally convinced that real lives happened in that somewhere else*, were now resolved to do dangerous things, illegal things, so as to leave, none of them starving, or raped, or from burned villages, but merely hungry for choice and certainty.²⁰

Met korte, terloopse opmerkingen verwijst Adichie regelmatig naar de onstabiele regeringen van Nigeria, de corruptie en de staatsgrepen, het gebrek aan banen en de lange stakingen van overheidspersoneel dat niet betaald krijgt. Ze beschrijft ook de frustratie van Obinze's moeder, een docente aan de universiteit van Nsukka, dat Nigeria geen kansen biedt aan de jeugd en dat steeds meer hoogopgeleide mensen naar het buitenland vertrekken. Obinze wordt uiteindelijk na drie jaar in Engeland opgepakt en weer naar Nigeria gedeporteerd, waar hij langzamerhand een succesvol bestaan opbouwt in Lagos. Dit gaat gepaard met moeilijke compromissen binnen een heersende cultuur van nepotisme en corruptie. Dat die onderwerpen niet worden gemeden, maar worden besproken door diverse personages, inclusief Ifemelu en Obinze zelf, vormt een opvallend contrast met *The Translator*.

Als jonge Igbo-vrouw vormt Ifemelu onderdeel van de bevolkingsgroep die opgroeit in de schaduw van de Biafra-oorlog. Deze Nigeriaanse burgeroorlog tussen 1967 en 1970 was het gevolg van politieke, etnische en economische spanningen tussen de Igbo-bevolking in de regio Biafra in het zuiden en de islamitische Hausa-Fulani in het noorden van Nigeria. De Igbo verloren de strijd om een onafhankelijk Biafra na een bloedige burgeroorlog die eindigde in een hongersnood toen de centrale regering in Nigeria Biafra afsloot van de toevoer van voedsel en medicijnen. De ontberingen in Biafra vormden de eerste wijd-

20 Adichie, *Americanah*, 276, mijn cursief.

verspreide mediabeelden van hongersnood in Afrika, een beeld dat in daaropvolgende decennia stereotiep zou worden voor de westerse verbeelding van het Afrikaanse continent. Adichie schuwt het onderwerp van de koloniale nalatenschap en de daaropvolgende politieke corruptie niet. Vooral de ouderlijke personages in *Americanah* worden ingezet om de geschiedenis achter de huidige Nigeriaanse situatie te contextualiseren. Ifemelu's vader is een ambtenaar die met zijn hypercorrect formeel Engels taalgebruik een model vormt van Bhabha's *mimic man*, die worstelt met de vernederingen van het machtsmisbruik van zijn leidinggevers. Ifemelu's moeder raakt in de ban van de Pinksterbeweging en Ifemelu ervaart zodoende als kind de negatieve invloed van religieus extremisme in de Nigeriaanse samenleving. Obinze's moeder is een universitair docent en beschrijft vanuit die positie de politieke obstakels voor intellectuele vrijheid en economische vooruitgang van haar land. De roman bevat meerdere verwijzingen naar de consequenties van de verloren oorlog om een onafhankelijk Biafra. Ook in haar eerdere werk toont Adichie zich kritisch ten aanzien van de Nigeriaanse politiek. *Half of a Yellow Sun* (2006) beschrijft de ervaringen van diverse personages tijdens de Biafra-oorlog, en gaat diep in op de oorzaken en gevolgen van het conflict.²¹ *Purple Hibiscus* (2003) beschrijft de ontwrichting van een gezin met een dominante, gewelddadige en hypocriete vader. Het huiselijke toneel waarop deze ontwrichting plaatsvindt vormt een allegorie voor Nigeria, waarin een niet nader genoemde tiran een coup pleegt en het land overneemt.²²

Adichie is niet alleen meer uitgesproken dan Leila Aboulela over de politieke en economische situatie van het thuisland van haar hoofdpersonage, maar ze is ook een stuk positiever over de mogelijkheden van terugkeer. Hierbij is het essentieel om op te merken dat de politieke situaties in beide landen flink verschillen. Soedan was zeker in 1999, ten tijde van de publicatie van *The Translator*, politiek nog zeer instabiel, terwijl Nigeria, en vooral Lagos, in 2013 een meer aantrekkelijke plaats was om naar terug te keren. Maar Adichie laat ook niet na om de complicaties van het leven in contemporain Lagos te bespreken, zowel in de ervaringen van Ifemelu als in die van Obinze.

Waar beide boeken de nadruk leggen op de ontheemding van hun personages in de westerse wereld, wordt alleen in *Americanah* gekozen voor een terugkeer naar het thuisland. Sammar vindt uiteindelijk haar 'thuisland' in de islam. Beide keuzes zijn derhalve radicaal op hun eigen manier: door Sammars vertrek uit Soedan levert Aboulela impliciet meer kritiek op de situatie in Soedan dan ze expliciet opschrijft. En door zowel Ifemelu als Obinze te laten terugkeren

21 Chimamanda Ngozi Adichie, *Half of a Yellow Sun* (New York, 2006).

22 Heather Hewett, 'Coming of age: Chimamanda Ngozi Adichie and the voice of the third generation', *English in Africa* vol. 32:1: New Nigerian Writing (2005), 73-97, alhier 89; Chimamanda Ngozi Adichie, *Purple Hibiscus*, (Chapel Hill, 2003).

naar Nigeria, en hen daar een succesvol bestaan op te laten bouwen, legitimeert Adichie die wens van haar protagonist en herschrijft ze het oude script waarin het westen de ultieme bestemming is.

Jeroen Arts (1990) studeerde *Cultuurgeschiedenis* (2008-2012) en *Peace & Conflict Studies* (2012-2014) aan de Radboud Universiteit. Na het afronden van zijn studies is hij bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap begonnen als Rijkstraineé.

Enquêtes in cultureel perspectief

Een historisch onderzoek naar de enquête 'Wij leven vrij... en blij?'

Enquêtering is een fenomeen dat niet is weg te denken uit onze hedendaagse samenleving. De enquête is een manier om 'het volk' aan het woord te laten, een werktuig om beleid uit te stippelen, een methode om de toekomst te voorspellen (denk daarbij aan verkiezingspolls) en vaak wordt een enquête ingezet met de intentie om 'de waarheid' te achterhalen. Velen, zowel Henk en Ingrid als de wetenschappers uit de ivoren toren, zijn van mening dat een enquête de directe mening van mensen bundelt. Enquêtering zou de publieke opinie exact kunnen weergeven en aan de publieke opinie kan niet getwijfeld worden. Toch? Of is het niet zo simpel en zit er meer achter het fenomeen van de enquête?

Om meer zicht te krijgen op de invloed die een enquête kan hebben op een samenleving en op de waarde van enquêtes voor historisch onderzoek, zal er in dit artikel gekeken worden naar de in december 1984 gehouden enquête 'Wij leven vrij... en blij? Een onderzoek naar de vrijheidsbeleving in Nederland, 40 jaar na mei 1945.'¹ In het kader daarvan wordt er gekeken naar hoe de enquête tot stand kwam, hoe deze werd begrepen, hoe deze werd ingezet en vooral wat de waarde van de enquête was voor de Nederlandse samenleving. Voor dat er echter specifiek kan worden ingegaan op de invloed, de functie en de waarde van de hier gekozen enquête, is het belangrijk het verschijnsel enquête toe te lichten.

Enquêtes, enquêtering en publieke opinie

De enquête zoals deze vandaag de dag wordt uitgevoerd door gespecialiseerde bedrijven en universiteiten kent een lange geschiedenis. De ontwikkeling van enquêtering valt samen met de ontwikkeling van een beter begrip van dat wat een enquête probeert te analyseren: de publieke opinie. Het was en is niet

1 R. de Bruin en J. van Beek, *Wij leven vrij... en blij? Een onderzoek naar de vrijheidsbeleving in Nederland, 40 jaar na mei 1945. Een enquête onder 700.000 dagbladlezers* (Den Haag, 1985).

eenvoudig om te definiëren wat een gedegen enquête moet inhouden of wat de publieke opinie is.

De eerste verwijzingen naar de publieke opinie stammen uit de oudheid. Plato en Aristoteles schreven beiden over de macht en de mening van het volk. Plato zag de publieke opinie als één en ondeelbaar. Aristoteles zag in de publieke opinie twee groepen: rijk en arm. De definitie van Aristoteles was tijdens de Middeleeuwen toonaangevend, maar in de zestiende eeuw, onder andere door de invloed van Niccolò Machiavelli, kreeg de perceptie van de publieke opinie als één en ondeelbaar weer de bovenhand. Deze visie werd de daaropvolgende eeuwen verder uitgewerkt door onder anderen John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Auguste Comte, Wilfred Trotter, Lord Bryce en Abbott Lowell. De idee dat de meerderheid van een samenleving bepaalt wat er belangrijk is, werd tijdens dit ontwikkelingsproces een belangrijk onderdeel van het begrip 'publieke opinie'.²

De eenentwintigste-eeuwse enquête vindt haar oorsprong in de jaren 1920/1930.³ Net voor het interbellum hadden zich essentiële veranderingen voorgedaan op het gebied van bestuur, industrie, economie, psychologie en wiskunde.⁴ Wetenschappers ontwikkelden in het verlengde daarvan onder andere een gedegen begrip van de publieke opinie, een methodisch kader, een gestandaardiseerd instrumentarium en de mogelijkheid tot statistische analyse. Onder invloed van deze nieuwe kennis evolueerden de eerste enquêtes, die waren gebaseerd op de klassieke bevolkingsonderzoeken (het verzamelen van gegevens zoals huwelijkse staat, leeftijd, beroep, aantal kinderen, etc.), tot een volwaardige wetenschappelijke methode.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog nam het gebruik van enquêtes een enorme vlucht. Met name nadat verschillende overheden de enquête invoerden als de standaardmethode om kennis te vergaren over 'hun bevolking'. Dit succes werd veroorzaakt doordat enquêtering snel, goedkoop en betrouwbaar bleek.⁶ Desalniettemin is er ook kritiek op het inzetten van enquêtes om de publieke opinie te bepalen. Resultaten van enquêtes worden betwist en de wetenschappelijke basis van enquêtes wordt ter discussie gesteld.⁷ In het verlengde van deze kritiek doemt de vraag op in hoeverre enquêtes bruikbaar zijn voor historisch onderzoek.

2 L.J. Martin, 'The genealogy of Public Opinion Polling', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 472 (1984), 12-23, alhier 14.

3 A. Kruke, 'Opinion polls', in: M. Dowson en B. Ziemann (red.), *Reading Primary Sources. The interpretation of test form nineteenth- and twentieth-century history* (London/New York, 2009), 106-122, alhier 106-107.

4 Martin, 'Genealogy of Public Opinion', 19 en 22-23.

5 Ibidem, 15.

6 Kruke, 'Opinion polls', 107.

7 L. Lipari, 'Polling as Ritual', *Journal of Communication* 49:1 (1999), 83-102, alhier 83.

Kritiek op enquêtes en historisch onderzoek

De Franse socioloog en criticus van enquêtes Pierre Bourdieu stelt, door middel van drie postulaten, de aannames die ten grondslag liggen aan enquêtering ter discussie.⁸ Ten eerste wordt er bij het afnemen van enquêtes ten onrechte van uitgegaan dat iedereen een mening heeft of kan vormen. Ten tweede gaan enquêtes ervan uit dat alle meningen dezelfde waarde hebben en dit betekent dat het samennemen van de verschillende meningen leidt tot een vertekening van die meningen. Ten derde wordt er in veel enquêtes van uitgegaan dat het geen probleem is om iedereen dezelfde vraag te stellen, want er zou een consensus over de problemen en de betekenissen bestaan. Er wordt dus ten onrechte verondersteld dat iedere ondervraagde eenzelfde begrip heeft van de vraag.⁹

Deze drie postulaten verwijzen naar verschillende punten van kritiek op het gebruik van enquêtes en enquêtering. Enquêteonderzoekers erkennen bijvoorbeeld vaak niet dat verschillende mensen de enquêtevragen op een eigen manier interpreteren, dat er verschillende definities van ‘de publieke opinie’ bestaan, dat macht een belangrijke rol speelt in het proces van vraag en antwoord, dat meningen veranderen met het verstrijken van de tijd en dat de vraag vaak sturend is in de formulering van het antwoord.¹⁰

De kritiek van Bourdieu wordt gedeeld door veel andere auteurs.¹¹ Daarbij wordt telkens vastgesteld dat er niet alleen problemen bestaan omtrent de methode van de enquêtes, maar ook omtrent de aannames die achter het proces van enquêtering zitten.¹² De meest kritische auteurs stellen dat enquêtes alleen dat zeggen wat er besloten ligt in de vraag en dat, als de vragen maar op de juiste manier worden gesteld, onderzoekers het proces van enquêtering dus kunnen sturen.

De ‘waarde’ of ‘waarheid’ van enquête-uitslagen wordt dus betwist. Tegelijkertijd is de enquête nog nooit zo populair geweest als nu. Is er na de hierboven weergegeven fundamentele kritiek dan helemaal niets meer aan te vangen met enquêtes? Zeker wel, enquêtes kunnen veel vertellen over (het zelfbeeld van) een samenleving en kunnen dan ook van belang zijn voor historisch onderzoek. Echter, er moet worden stilgestaan bij de geuite kritiek en alternatieve

8 P. Bourdieu, ‘Public Opinion Does Not Exist’, in: A. Mattelart en S. Siegelau (red.), *Communication and Class Struggle* (New York, 1979), 124-130, alhier 129-130.

9 Bourdieu, ‘Public Opinion’, 124.

10 Ibidem, 124-130.

11 Zie onder andere: J. Lewis, *Constructing Public Opinion. How Political Elites Do what They Like and why We Seem to Go Along with it* (New York/Chichester, 2001); G.F. Bishop, *The illusion of public opinion. Fact and artifact in American public opinion polls* (Lanham, 2005); en: S. Herbst, ‘Critical Perspectives on Public Opinion’, in: R.Y. Shapiro en L.R. Jacobs (red.), *The Oxford Handbook of American Public Opinion and the Media* (Oxford, 2013), 302-314.

12 Lipari, ‘Polling as Ritual’, 83.

wetenschappelijke invalshoeken zullen moeten worden ontwikkeld en benut.¹³

De Amerikaanse sociologe Lisbeth Lipari heeft een begin gemaakt met de zoektocht naar een nieuwe manier om onderzoek te doen aan de hand van enquêtes. Allereerst beschrijft zij de hedendaagse wetenschappelijke discussie over enquêtes en enquêteresultaten. Deze is volgens haar te verdelen in drie verschillende scholen: een populistische benadering (enquêtes geven een bijna correct beeld van de publieke opinie), een kritische benadering (enquêtes geven geen correct beeld van de publieke opinie) en een constructionistische benadering (enquêtes zijn een mechanisme).¹⁴ Deze drie scholen sluiten elkaar niet per definitie uit en overlappen in het werk van sommige auteurs.¹⁵

Tegelijkertijd erkent Lipari de tekortkomingen van de drie scholen en als alternatief stelt zij dat enquêtes veel beter gezien en onderzocht kunnen worden als een cultureel fenomeen. Deze benadering sluit voor een deel aan bij de constructionistische school, maar gaat daar in principe aan voorbij door de enquête te beschouwen als een ritueel. Het gevolg hiervan is dat er meer aandacht is voor de gevolgen en effecten van een enquête.¹⁶

De Britse communicatiewetenschapper Justin Lewis borduurt voort op de door Lipari ingeslagen weg. Hij onderzoekt opiniepeilingen als een vorm van cultuur.¹⁷ In zijn werk verkent hij het proces van enquêtering en de gevolgen van een enquête.¹⁸ De vraag of een enquête de waarheid of de publieke opinie goed weergeeft, raakt daardoor op de achtergrond. Deze visie doet denken aan het theorema van William Thomas: 'If men define situations as real, they are real in their consequences.'¹⁹

De benaderingen van Lipari, Lewis en Thomas zijn ahistorisch van aard, maar zijn wel van belang bij het historisch onderzoek naar of aan de hand van enquêtes. Door er vanuit te gaan dat mensen enquêtes ervaren als legitiem en waar, kan worden gesteld dat zij er ook naar handelen. De invloed die een enquête op deze manier heeft op een samenleving kan worden geanalyseerd. Dit betekent dat het in historisch onderzoek niet de uitkomsten van enquêtes zijn die centraal staan, maar dat er onder andere gekeken moet worden naar hoe enquêtes tot stand kwamen, hoe ze werden ingezet en hoe ze werden begre-

13 J. Lewis, 'The opinion poll as a cultural form', *International Journal of Cultural Studies* 2:2 (1999), 199-221, alhier 202-203.

14 Lipari, 'Polling as Ritual', 84-87.

15 Ibidem, 84.

16 Ibidem, 87.

17 Lewis, 'The opinion poll as a cultural form', 199.

18 Idem.

19 W. Thomas, *The child in America: Behavior problems and programs* (New York, 1928), 572. Zie ook: R.K. Merton, 'The Thomas Theorem and the Matthew Effect', *Social Forces* 72:2 (1995), 379-424, alhier 395.

pen.²⁰ Enquêtes worden daarbij dus vooral bekeken als een product van hun tijd en als actoren in geschiedenis en samenleving. Deze methode zal hieronder aan de hand van de enquête 'Wij leven vrij... en blij?' worden uitgewerkt.

De creatie van de enquête

In mei 1985 werd herdacht dat het veertig jaar geleden was dat Nederland werd bevrijd en dat er een einde kwam aan de Duitse bezetting. Naar aanleiding hiervan organiseerde de Gemeenschappelijke Pers Dienst (GPD) de enquête 'Wij leven vrij... en blij?'. Deze enquête moest inzicht geven in de vrijheidsbeleving van de 'gemiddelde Nederlander'. 'Het doel was de 'zwijgende meerderheid' aan het woord te laten over tal van - merendeels huis-tuin-en-keuken - onderwerpen die te maken hebben met vrijheid.'²¹ De enquête werd verspreid onder de 700.000 lezers van de dertien bij de GPD aangesloten dagbladen:

De Gemeenschappelijke Pers Dienst is een redactioneel samenwerkingsverband van de volgende 13 regionale dagbladen: Arnhemse Courant, Brabants Nieuwsblad (Roosendaal), De Gooien Eemlander (Hilversum), Haarlems Dagblad, Leeuwarder Courant, Leidsch Dagblad, Limburgs Dagblad (Heerlen), Nieuwe Noordhollandse Courant (Purmerend), Nieuwsblad van het Noorden (Groningen), Provinciale Zeeuwse Courant (Vlissingen), Dagblad Tubantia (Enschede), De Typhoon (Zaandam) en Utrechts Nieuwsblad.²²

De enquête verscheen op zaterdag 15 december 1984. Iets meer dan 12.000 personen stuurden de enquête terug naar de GPD. Voordat de enquête kon worden verspreid, moest er echter een aantal essentiële stappen worden genomen.

De GPD had niet de expertise in huis om een gedegen enquête te ontwikkelen. Daarom werden er externe partners gezocht die wel over de juiste kennis, vaardigheden en ervaring beschikten. Deze partners werden gevonden in de Rijksuniversiteit Leiden en de Erasmus Universiteit Rotterdam. Een toegevoegde waarde van de participatie van deze gerenommeerde universiteiten was dat de enquête en de enquête-uitslag een groter wetenschappelijk aanzien, en dus geloofwaardigheid, meekregen.

Er werd een driemanschap aangewezen van sociaaleconomische wetenschappers (ieder met een eigen specialisatie/discipline) met ervaring in het ontwikkelen van enquêtes, onder andere voor/binnen vermaarde onder-

20 Kruke, 'Opinion polls', 109-112.

21 De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, p. 1.

22 Ibidem, p. 0.

zoeksinstellingen zoals het Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek (ISB) en het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Publieke Sector (COEPS), dat de leiding zou nemen over het ten uitvoer brengen van de enquête: dhr. Prof. dr. B.M.S. van Praag (Erasmus Universiteit Rotterdam), mevr. drs. A. Hagenaars (Rijksuniversiteit Leiden) en dhr. Prof. dr. M. van de Vall (Rijksuniversiteit Leiden).²³ Dit kernteam werd ondersteund door verschillende medewerkers, onder andere van het ISB, het COEPS en de GPD.²⁴

Het 'wetenschappelijke enquête-team'²⁵ dat zo ontstond, inventariseerde allereerst hoe er door middel van eerdere enquêtes onderzoek was gedaan naar vrijheid, vrijheidsbeleving en/of specifieke aspecten van deze begrippen. Daarbij werd er vooral gekeken naar hoe en waarom vragen op een bepaalde manier werden geformuleerd.²⁶ Uit deze eerste inventarisatie kwam een lijst met thema's, onderwerpen en variabelen voort. Deze vormde de basis voor de verdere ontwikkeling van de enquête.²⁷

Het opstellen van de enquête kende vele stappen. Vragen werden geformuleerd, doorgenomen, aangepast, opnieuw bekeken, geplaatst in een groter kader, geschrapt, geherformuleerd, toegevoegd, nog een keer aangepast, en zo ontstond uiteindelijk een proefversie van de enquête.²⁸ Deze versie werd voorgelegd aan verschillende enquête-medewerkers, experts en burgers. Hierna werd er een aantal laatste aanpassingen gemaakt en daaruit kwam een definitieve versie van de enquête tevoorschijn die, volgens het enquête-team, goede onderzoeksresultaten zou opleveren.²⁹

Tegelijkertijd met het ontwikkelen van de enquête ging er een team van journalisten aan het werk om te zorgen dat de enquête uitgezet kon gaan worden. De enquête moest worden ingeleid, er moest een heldere uitleg bij, er moest aandacht voor komen in de media (zodat mensen de enquête ook echt zouden invullen en terugsturen) en alle bij de GPD aangesloten dagbladen

23 Ibidem, p. 3.

24 Ibidem, p. 2.

25 Letterlijk citaat: De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, p. 3. Zie specifiek de foto in de rechterbenedenhoek.

26 *Enquête over de Sociale Aspecten van het Dorp*, Amsterdam, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidenstudies (in het vervolg NIOD), Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1 (dit archief -206e- kent geen inventarisnummers, alleen archiefdoosnummers); en: *Enquête 'Van Toen en Thans ... wat is er veranderd?'*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1.

27 *Achtergrondvariabelen*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1.

28 *Enquête; na veertig jaar bevrijding*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1.

29 '*Wij leven vrij... en blij?*', Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1; en: De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, 2-3 en 61-62.

moesten geïnformeerd en geïnstrueerd worden. Een klein deel van deze correspondentie is tot de dag van vandaag bewaard gebleven en laat zien dat er een aantal strategieën was om de enquête onder de aandacht te brengen.³⁰

Een van de belangrijkste taken van de journalisten was het 'in de markt zetten' van de enquête.³¹ De verschillende conceptversies van de brief, bedoeld om de redacties van de verschillende bij de GPD aangesloten dagbladen te instrueren over de werkwijze rondom de uitvoering van de enquête, die uiteindelijk de enquête vergezelde op weg naar de redacties, geven meer duidelijkheid over wat dit proces inhield.³²

Zo zou er een inleidende tekst aan de dagbladen worden geleverd waarin de lezers werden overgehaald om de enquête in te vullen en terug te sturen. Deze tekst moest door alle dagbladen in de aangeleverde vorm worden geplaatst. Het aanpassen van de tekst was geen optie. Hetzelfde gold voor de tekst waarin de interviews met de onderzoekers waren verwerkt. Natuurlijk werd de enquête meegestuurd en ook hier was verandering, zowel van de taal als van de opmaak, ten strengste verboden.

Er werd ook een artikel geleverd over het begrip vrijheid. Dit artikel was geschreven aan de hand van een interview met prof. mr. B. de Gaay Fortman, de voormalig leider van de Politieke Partij Radicalen (PPR) in de Tweede Kamer en de toenmalig voorman van de PPR in de Eerste Kamer.

Verder werden bekende Nederlanders benaderd met de vraag of ze een interview wilden geven over hun beleving van de oorlogstijd en hun vrijheidsbeleving. Hierbij zouden een 'oudere' en een 'jongere' groep geïnterviewden met elkaar vergeleken moeten worden. In de eerste opzet van de begeleidende brief was er sprake van dat er interviews gehouden zouden worden met onder anderen Lou de Jong, Koosje Koster, Mies Bouwman, Prinses Irene, Ruud Gullit, Henny Vrienten en Jaap van Zweden. Van deze mensen komt alleen Lou de Jong uiteindelijk aan het woord, maar pas op het moment dat de resultaten van de enquête worden gepresenteerd. Ergens halverwege de ontwikkeling van de enquête werd er namelijk besloten om de beoogde interviews alleen te houden met Alex Blanchard en Peter Schat.³³

Ook de naam van de enquête was tot ver in het ontwikkelingsproces onzeker. Een eerste overweging was 'Na 40 jaar bevrijding'.³⁴ Uiteindelijk werd er

30 Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdozen 1 t/m 5.

31 Hiermee wordt bedoeld dat de journalisten onder anderen de opmaak, de verspreiding en de reclame van de enquête verzorgden.

32 *Enquête; vrij... en blij. Mededeling aan de hoofdredacties*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1. (Er zijn drie versies van de brieven aanwezig in deze archiefdoos.)

33 *Mededeling aan de hoofdredacties. Betreft Enquête; wij leven vrij... en blij*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1.

34 *Na 40 jaar bevrijding*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e),

gekozen voor 'Wij leven vrij... en blij?'. Deze titel verwijst naar het door mr. J. Brand geschreven vaderlandse lied 'Wij leven vrij. Wij leven blij'.³⁵ Dit lied werd, '[b]ij dezelfde prijsvraag in 1815 waar 'Wie Nederlands bloed' de prijs won voor het volkslied (nationale hymne) in het ernstige, (...) bekroond als volkslied in het vrolijke'.³⁶

De brieven laten dus zien dat er verschillende, door de tijd heen steeds veranderende, intenties waren (waarvan maar een deel uiteindelijk verwezenlijkt zou worden) voor het leveren van teksten en artikelen die de enquête 'in de markt' moesten zetten en die moesten bijdragen tot het slagen van de enquête.

Op zaterdag 15 december 1984 werd de enquête, samen met de inleidende tekst, geplaatst in de verschillende dagbladen. Vanaf dat moment kon er aan de inhoud niets meer veranderd worden en was het wachten op de 'zwijgende meerderheid'.³⁷

De verwerking van de enquête

Al snel na publicatie werden de eerste ingevulde enquêtes teruggestuurd aan het hoofdkantoor van de GPD.³⁸ Deze enquêtes werden verzameld en verwerkt door het enquête-team. Hierbij kreeg het hulp van het ISB en het COEPS. Deze onderzoeksinstituten waren uitgerust met geavanceerde computers die in staat waren om, nadat alle bruikbare enquêtes waren ingevoerd, verschillende berekeningen uit te voeren. Dit maakte het verwerken van de enquêtes een stuk gemakkelijker en leverde ook enorme hoeveelheden informatie op.³⁹

De resultaten moesten onder de aandacht van het publiek worden gebracht. Dat was het werk van de journalisten. Zij verwerkten de enquête-uitslagen in artikelen, interviews of reportages. De journalisten gebruikten daarvoor vaak alleen de opvallende en de generalistische uitkomsten. Het resultaat hiervan was de creatie van vele korte en oppervlakkige nieuwsartikelen waarin alleen de procentuele enquêteresultaten werden genoemd, vergezeld van een korte uitleg. Deze oppervlakkigheid had als gevolg dat er weinig aandacht was voor de achtergronden en verschillende interpretaties van de resultaten.

De receptie van de enquête mag verder eenzijdig en gekleurd genoemd

archiefdoos 1.

35 *Communicatie over lied 'Wij leven blij'*, Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 1.

36 Het Geheugen van Nederland, 'Straatliederen 9. Wij leven vrij en blij' http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/collecties/straatliederen/9._wij_leven_vrij_wij_leven_blij [geraadpleegd 17 augustus 2013]. Op deze site staat achtergrondinformatie en een uitvoering van het lied door Marc Krone.

37 De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, p. 1.

38 Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 3.

39 Voor de uitdraaien van deze resultaten zie: Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdozen 4 en 5.

worden. De enquête was immers een opdracht van en werd de wereld in geholpen door de journalisten van de GPD. Het was een proces waarmee de GPD als het ware haar eigen nieuws creëerde.

Verder mogen de brieven die de respondenten (meestal anoniem) meesuurden met de door hen ingevulde enquêtes niet worden vergeten (zoals de journalisten en wetenschappers helaas wel hebben gedaan).⁴⁰ In deze brieven lichtten de respondenten hun antwoorden toe en lieten ze blijken dat ze het gevoel hadden dat de enquête vaak geen recht kon doen aan wat zij vonden, voelden en hadden beleefd. Er moest altijd wel iets worden toegevoegd of uitgelegd. Zo stelde een vrouw in één van de brieven dat vrijheid voor haar eigenlijk niet bestond, want als kind van twee NSB'ers voelde ze zich 'nooit echt vrij'.⁴¹ Een andere vrouw lichtte de door haar en haar man ingevulde enquête toe met een verwijzing naar het tankstation dat zij exploiteerden en dit ondernemerschap verschaftte hen, ondanks het zware werk, vrijheid.⁴²

Zo zijn er vele voorbeelden te noemen, waarbij een groot aantal verschillende thema's naar voren werd gebracht. De verwerkers van de enquête zagen deze diversiteit in thema's en zij sorteerden de brieven op de volgende onderwerpen: 1. Onveiligheid op straat, 2. Persoonlijk leed, 3. 'Het zijn weer de buitenlanders en de junkies', 4. Misdaad, 5. Onrecht: Slechte ervaringen met overheid/politie, 6. De 'Linkse' Pers, 7. Betutteling, regelneven, wetten en geboden, 8. Jeugd en vandalisme, 9. Vroeger/Voor '40-'45 versus heden, 10. Milieu, 11. Kerk en ontkerkelijkheid, 12. Vrouwen en emancipatie, 13. Gezin, 14. Seks, 15. Communisme, 16. Geld en geen geld, 17. De onmacht van het volk, 18. Het verdwenen vertrouwen in de democratie/politie, 19. Overig.⁴³ Ondanks deze (subjectieve) indeling, is er weinig gedaan met de brieven. Op een schaarse verwijzing in een krantenartikel na, blijven de brieven tot op heden ongebruikt.

Deze brieven laten verder zien dat de invloed van de enquête zich niet alleen afspeelt nadat de resultaten werden gepubliceerd. Op het moment dat

40 *Meegestuurde Brieven. Cat: "Zeker de moeite van het publiceren waard", Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 2; Meegestuurde Brieven. Cat: "Extremen", Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 2; Meegestuurde Brieven. Cat: "Twijfelgevallen", Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 2; en: Nagezonden Brieven. Cat: "Niet ter zake doende", Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdoos 3.*

41 *Meegestuurde Brieven. Cat: "zeker de moeite van het publiceren waard", archiefdoos 2.*

42 *Ibidem.*

43 Deze lijst met onderwerpen zat in alle vier de enveloppen met brieven. De brieven in de vier enveloppen zijn gerangschikt op deze 19 onderwerpen. Het gaat bij de vier enveloppen om de enveloppen met de volgende vier categorieën: "Zeker de moeite van het publiceren waard", "Extremen", "Twijfelgevallen", en "Niet ter zake doende". Deze enveloppen zijn te vinden in: Amsterdam, NIOD, Enquête 'Wij leven vrij... en blij' (206e), archiefdozen 2 (voor de eerste drie) en 3 (voor de laatste = "Niet ter zake doende").

de enquête werd afgenomen moesten mensen zich al verhouden tot de enquête en de vragen die daarin stonden. Zo ontstond al voordat de enquête werd verwerkt een moment van reflectie.

De invloed van de enquête

De invloed die de enquête 'Wij leven vrij... en blij?' op de Nederlandse maatschappij en politiek kon hebben, werd gefaciliteerd door de GPD. Het doel was daarbij om zo veel mogelijk aandacht te krijgen voor de door de GPD geïnitieerde enquête. Dit betekende dat de enquête 'in de markt' werd gezet en dat rondom de enquête verschillende acties werden ontplooid om de aandacht voor de enquête te vergroten. Op het moment dat de resultaten van de enquête gepresenteerd werden, had de GPD een groot aantal artikelen klaarliggen over de enquête-uitslagen, die gelijktijdig werden gepubliceerd.

Deze artikelen werden, om het bereik van de artikelen en dus de bekendheid van de enquête te vergroten, verspreid onder de verschillende bij de GPD aangesloten dagbladen.⁴⁴ Dit is een gangbare praktijk. Veel kranten probeerden en proberen de bekendheid van hun projecten en enquêtes te vergroten door artikelen te publiceren die verder ingaan op hun projecten of enquêtes. Dit neemt niet weg dat de grote journalistieke aandacht voor de enquête soms wat artificieel lijkt doordat het grootste deel van de krantenartikelen over de enquête hun oorsprong vindt bij de GPD.⁴⁵ Het lijkt erop dat de meeste Nederlanders, zowel de 'gewone man' als de politici en de journalisten, aannamen, en ook overnamen, wat de GPD publiceerde.

De reacties vanuit de Nederlandse politiek op de enquête zijn dan ook schaars. Een voorbeeld is een interview met de politici Joop den Uyl, Ruud Lubbers en Ed Nijpels.⁴⁶ Deze, door de journalisten geïnitieerde, schaarse uiting van politici lijkt de enige vorm te zijn waarbij politici spraken over de enquête 'Wij leven vrij... en blij?'. De invloed van de enquête op de politiek lijkt, voor zover dit te achterhalen is, gering te zijn geweest.

Dit beeld van de politiek als niet geïnteresseerd, wordt ondersteund door de Handelingen der Staten-Generaal. Daarin is maar één verwijzing naar 'Wij leven vrij... wij leven blij?' te vinden.⁴⁷ Dit is weinig, met name als we de hoogdravende retoriek van verschillende krantenartikelen mogen geloven. In één van deze artikelen wordt zelfs de vraag gesteld: '(...) of politici [zich het] verschil

44 De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*.

45 Voor meer informatie: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), 'Het archief van de GPD' http://www.iisg.nl/archives/en/files/s/107_78835full.php [geraadpleegd op 23 oktober 2011].

46 De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, 7-11 en 40-42.

47 *Handelingen Tweede Kamer* 1984-1985, p. 5596 (Tweede Kamerdebat van 11 juni 1985).

van inzicht met de kiezers realiseren.⁴⁸ Een prangende en zorgwekkende vraag waar zowel in het artikel als in brede politieke kring geen antwoord op volgt.

Het lijkt erop dat de uitslagen van de enquête kritiekloos werden aan- en overgenomen. Er werd dan ook weinig tegenover de enquêteresultaten gezet en er werd een beeld gepropageerd van uniformiteit. De enquête laat eenheid zien, ondanks de brieven van de geënquêteerden die wijzen op onenigheid. Lipari verwoordt dit fenomeen treffend: '(...) polling ritual enables the congregation to affirm its unity in spite of its differences.'⁴⁹ De enquête is een ritueel dat eenheid bevordert en in dit geval worden ook nog een vrijheidsideaal en vrijheidsbesef bevestigd. De enquête is daarbij niet alleen een bevestiging van de vrijheid, maar het is een ritueel van de vrijheid. Dat de enquête gehouden werd, is een bevestiging van de vrijheden die Nederlanders hebben, in vergelijking met de bezettingstijd.

Tot besluit

Terugkijkend is er een aantal interessante zaken te constateren met betrekking tot de enquête 'Wij leven vrij... en blij?'. Ten eerste valt op dat de enquête expliciet werd verbonden met de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. De onderzoekers wilden een enquête uitvoeren naar aanleiding van deze herdenking, maar tegelijkertijd werd de enquête, in het verlengde van de herdenking, een onderdeel van de herdenking.⁵⁰ De enquête valt daardoor binnen de kaders van het Nederlandse collectieve geheugen en de Nederlandse herinneringscultuur. De waarde van de enquête is dan ook niet primair te vinden in de resultaten, maar in de bijdrage van, en bovenal de betekenisgeving door de enquête aan de Nederlandse herdenking van de Tweede Wereldoorlog.

Ten tweede was er een grote invloed van de enquête op de personen die met haar in aanraking kwamen. Nederlanders, zowel de respondenten als zij die de enquête hebben gelezen maar niet de tijd, interesse of emotionele kracht hadden om de soms toch confronterende vragen te beantwoorden, gingen door het contact met 'Wij leven vrij... en blij?' nadenken over hun leven. Deze gedachten worden echter samengenomen in de enquête en zo ontstond een generalisatie. Dat het hier ging om een ongenuanceerde generalisatie wordt pas duidelijk wanneer de persoonlijke brieven van de geënquêteerden naast de enquête-uitslagen worden gelegd. De brieven laten dan juist zien dat velen zich niet volledig konden vinden in de enquête. Er vond hier dus een moment van reflectie en, zoals de brieven ook laten zien, een moment van confrontatie plaats.

Ten derde genereert de enquête een idee van eenheid in Nederland. Of deze eenheid een historische realiteit is, is hier niet te bepalen. Velen betwisten

48 De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, 3.

49 Lipari, 'Polling as Ritual', 99.

50 De Bruin en Van Beek, *Wij leven vrij... en blij?*, 1.

daarbij de mogelijkheid van een enquête om objectief iets over een samenleving te zeggen.⁵¹ Desalniettemin laat de enquête de Nederlanders wel een eenheid beleven. De enquête-uitslagen worden omschreven als representatief voor heel Nederland en toepasbaar op elke Nederlander. De enquête vervult hier dan ook een duidelijke rol in de constructie van de *imagined community* Nederland.⁵² De boodschap die daarbij wordt overgebracht is 'één in vrijheid'.

De enquête blijkt dus een aantal functies te vervullen binnen en geeft blijk van een aantal invloeden op de Nederlandse samenleving. Deze komen in dit onderzoek naar voren zonder dat er wordt ingegaan op de effectieve resultaten van de enquête. Het bovenstaande onderzoek laat dan ook zien dat enquêtes, ondanks dat hun geldigheid wordt betwist, bruikbaar zijn voor historisch wetenschappelijk onderzoek. De onderzoeksmethode moet wel worden aangepast, door de invalshoek voorbij te laten gaan aan de directe enquête-uitslagen. Het perspectief van de enquête als een cultureel fenomeen (als een ritueel, een uiting van een samenleving, een confrontatie-, reflectie- en herinneringsinstrument) blijkt daarbij een mogelijkheid voor interessant en relevant onderzoek.

51 Bourdieu, 'Public Opinion', 124-125 en 129-130.

52 B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York, 2006).

Afscheidsinterview Peter Rietbergen, hoogleraar Cultuurgeschiedenis

Renée van Haperen en Joost Snaterse

‘Geschiedenis is het mooiste vak dat je kunt leren’

In december 2015 nam hoogleraar ‘Cultuurgeschiedenis na de Middeleeuwen’ Peter Rietbergen na een dienstverband van ruim veertig jaar afscheid van de Radboud Universiteit. Er was geen vrije stoel meer over in Aula van de universiteit tijdens zijn afscheidsrede. Genoeg reden dus voor *Ex Tempore* om langs te gaan bij de scheidend hoogleraar en terug te blikken op zijn lange loopbaan en het soort veranderingen dat gedurende een zo lange diensttijd voorbij komt.

Een lange loopbaan aan de universiteit

Allereerst vroegen wij Rietbergen hoe hij terugkijkt op zijn loopbaan aan de universiteit. Deze eerste vraag was volgens hem meteen de moeilijkste vraag om te beantwoorden, maar terugkijkend overheerste toch één emotie: ‘dat ik het geluk heb gehad dat ik datgene heb kunnen doen wat ik altijd het liefste heb willen doen.’ Rietbergen benadrukt dat het bijzonder is dat hij zijn intellectuele passie vorm heeft kunnen geven in zijn beroep en dat hij daarvoor eigenlijk vooral heel dankbaar is. Hoewel de bureaucratische aspecten van de universiteit niet altijd zijn goedkeuring konden verdragen, was het geven van onderwijs verreweg het belangrijkste dat hij heeft mogen doen. ‘Dat kun je helemaal vormgeven vanuit je eigen inspiratie voor datgene wat je eigenlijk wilt overdragen.’

Rietbergen begon in 1968 met studeren en werd al in 1969 student-assistent op de universiteit. Dat was voor hem ‘een schot in de roos’, zoals hij zelf memoreerde. ‘Er waren drie hoogleraren, die allemaal dachten dat ik alleen voor hen werkte. En het mooie was, dat wisten ze niet van elkaar. Pas twee jaar later kwamen ze daar achter – dat gaf nogal gedoe. “Ja maar, je gaat toch bij mij afstuderen,” zei professor Winkelman toen, maar dat had professor Poelhekke ook al gevraagd.’ In 1973 ging Rietbergen op aanraden van professor Poelhekke als afgestudeerd historicus naar Rome, naar het Nederlands Instituut, ‘een prachtige plek om onderzoek te doen.’ Een paar maanden later, in de zomer van 1974, besloot Poelhekke om hem aan te nemen en kon de academische loopbaan van Rietbergen beginnen. In september van dat jaar moest hij meteen zijn eerste college gaan geven: ‘Ik heb het vanaf het eerste moment fantastisch gevonden, dus ja, ik mag dankbaar zijn, want dat heb ik dus eigenlijk veertig jaar gedaan, vanaf 1974 tot vorig jaar (red. 2014).’

Naast het geven van onderwijs noemde Rietbergen nog een ander belang-

rijk moment aan het begin van zijn carrière, want na twee jaar onderwijs geven, drong Poelhekke aan op promoveren. De huidige betaalde promotieplaatsen voor vier jaar bestonden nog niet, dus promoveerde Rietbergen in zijn vrije tijd en vakanties. Zijn proefschrift behandelde de economie van het centrale bestuur van de kerk en de pauselijke staat, op dat moment goeddeels onontgonnen terrein. Van 1974 tot 1982 reisde Rietbergen elke zomer twee maanden naar Rome 'om daar in de brandende hitte in het Vaticaan – waar geen airconditioning was – in het archief te zitten.' Dit was een zware tijd, maar het gaf hem tegelijkertijd de mogelijkheid om zijn tweede passie, het onderzoek, te volgen. Rietbergen spreekt nog altijd vol vuur over Rome, en deelde menig herinnering over zijn promotieonderzoek in de Eeuwige Stad. 'Ik had een fiets gekocht toen ik daar naartoe ging, om elke dag naar het Vaticaan te fietsen – levensgevaarlijk overigens. Zo zag ik nog eens wat van de stad en was ik toch nog even buiten. Het was iedere keer weer een fantastische ervaring als ik met mijn fiets daar voor de Zwitserse garde stond. Ik was, geloof ik, een van de eersten die daar met de fiets naar binnen wilde. Het mocht wel, maar ze hadden het nog nooit gezien. Uiteindelijk mocht ik naar binnen en dan kon ik hem stallen, om vervolgens pasjes te laten zien en langs allerlei personeel het Vaticaanse archief of de Vaticaanse bibliotheek binnen te gaan. Daar lag het grootste deel van mijn materiaal. Hoewel het geen vakantie was, heb ik het altijd met ontzettend veel plezier gedaan. Hard werken en plezier kunnen ook samengaan.'

'Studenten lezen nu veel minder'

In 1983 promoveerde Rietbergen, waarna hij zijn carrière aan de universiteit voortzette. In 1993 werd hij tot hoogleraar benoemd. 'Dat verandert eigenlijk niet zo vreselijk veel aan je werk, want ik vond onderwijs nog steeds het belangrijkste en het boeiendste wat ik kon doen, met het onderzoek ernaast. Als hoogleraar moet je je echter wel meer in bestuurlijke zaken verdiepen en allerlei administratieve taken verrichten.'

Tijdens zijn loopbaan was Rietbergen getuige van verschillende veranderingen aan de universiteit. Ten eerste veranderde het onderwijs. Rietbergen constateerde dat studenten door de bank genomen minder tijd hebben en nemen voor wat er gedaan moet worden. In de periode waarin hij studeerde, moest er veel meer gelezen worden dan nu. Bovendien ziet hij dat er tegenwoordig veel meer uitgelegd wordt hoe je moet studeren, maar dat studenten het tegelijkertijd minder doen. 'Studenten lezen nu heel veel minder en Geschiedenis is toch een vak – hoe je het ook wendt of keert – dat eigenlijk zijn betekenis krijgt, ook als intellectuele exercitie, door veel te lezen en na te denken. Elke week te horen hoe je het moet doen is, denk ik, minder belangrijk dan het gewoon maar doen.' Rietbergen meent wel dat deze verandering in zekere zin buiten de universiteit ligt en niet direct iets met de studenten als zodanig te maken heeft. Hij wijst naar de telefoon die op tafel ligt en het gesprek opneemt: 'Zo'n apparaat kost geld.' Volgens Rietbergen is dit een cultureel verschil: 'de generatie van de jaren vijftig, zestig en zeventig was misschien niet uit eigen

beweging sober, maar de dingen die er niet waren, wilde je ook niet hebben, dus daar hoefde je ook geen geld voor te verdienen. Daardoor had je uiteindelijk meer tijd en die tijd staken studenten in onderwijs, omdat je daar nu eenmaal voor naar de universiteit was gegaan. Nu is dat veel gecompliceerder. Op studenten komen veel meer dingen af, eisen van buitenaf, zaken die ze zelf graag willen omdat de hele wereld ze heeft en wil. Dat is een enorme verandering, want dat brengt ook een andere dynamiek in het onderwijs teweeg.' Rietbergen zegt in de jaren tachtig en negentig – toen deze veranderingen duidelijk werden – geleerd te hebben dat je je eisen als docent en je verwachtingen als docent ook aan moet passen aan die veranderende cultuur. 'Je neemt in zekere zin je verwachtingspatroon uit je eigen jonge jaren mee en dat projecteer je dan ten onrechte op mensen die jonger zijn dan jezelf. Dat moet je natuurlijk niet doen, dus er is altijd sprake van een aanpassingsproces.'

De tweede verandering die Rietbergen noemt, is de toename van de bureaucratisering van de universiteit. 'Dat vind ik in elk opzicht een verslechtering. Dat komt de kwaliteit denk ik, op enkele punten na, helemaal niet ten goede.' Dat uit de bureaucratisering beleid voortkomt dat het onderwijs echt verbetert, ziet hij niet: 'Het haalt enorm veel tijd weg bij de primaire taken, het onderwijs en het onderzoek en dat kan niet de bedoeling zijn. Dat vind ik dus eigenlijk door de bank genomen een grootschalige verspilling van geld en van energie, die de universiteit niet beter heeft gemaakt.'

Als laatste noemt hij de veranderingen rond het promotiesysteem. Net na zijn promoveren was de omslag naar het systeem van promotiebeurzen voor vier jaar. Rietbergen geeft toe dat dit in het begin bij hem enige jaloezie opwekte, omdat hij de tijd om te promoveren uit zijn vakanties moest halen. Achteraf gezien heeft hij het gevoel dat het geen verandering ten goede is geweest, 'dat zegt iets over mezelf, maar ik ontleen het gevoel ook aan alle mensen die sinds ik zelf hoogleraar ben, heb gadegeslagen. Uitzonderingen daargelaten is het geen goede cultuur, omdat ik denk dat je uiteindelijk intellectueel ook beter wordt als je niet de hele dag hetzelfde doet. Vier jaar lang alleen maar op zo'n onderzoek geconcentreerd zijn, is eigenlijk mentaal en psychisch heel zwaar.' Rietbergen voegt hieraan toe dat er nu veel meer mensen promoveren dan in zijn tijd en dat deze mensen allemaal hopen op een baan. 'Er komen dus twee psychische spanningen bij elkaar: naast de discipline en focus die nodig zijn om in die vier jaar tot een boek te komen, komt ook nog de gedachte "hoe moet het verder als het boek klaar is?" De meeste mensen krijgen geen baan aan de universiteit, omdat die banen er simpelweg niet zijn.'

'Ik kan me onderzoek niet meer voorstellen zonder internet'

Als we vragen naar een verandering in het historisch onderzoek ziet Rietbergen vooral een verandering in de manier van werken. Toen hij net aan de universiteit werkte, vormde economische en sociale geschiedenis een belangrijk element voor de vakgroep Geschiedenis. Wanneer je dergelijk onderzoek goed wilde doen, dan moest het met meerdere mensen samen gedaan worden.

Hoewel de economische en sociale geschiedenis als mode voorlopig verdwenen is, ziet hij dat dit samenwerkingsidee toch deels is gebleven. 'Sinds de late jaren negentig worden dergelijke samenwerkingsverbanden vanuit Den Haag weer gepropageerd, omdat de overheid haar model ontleent aan de wis- en natuurkunde. Dat model wordt vervolgens opgelegd aan de mens- en geesteswetenschappen. Ik heb me sedertdien afgevraagd of het werkt.' Toch heeft hij wel aan zo'n groot onderzoek meegedaan. Het onderzoek stelde zich ten doel na te gaan waarom imperia in Eurazië tussen de dertiende en de achttiende eeuw soms vierhonderd tot zeshonderd jaar bestaan, terwijl democratische staten in Europa soms al na een eeuw allerlei verschijnselen van desintegratie vertonen. Rietbergen stelt zichzelf de vraag of dit nou echt een samenwerkingsonderzoek is geworden, zoals het gepresenteerd werd: 'Ja, het is voor een deel samenwerkingsonderzoek geworden en ja, ik heb er ook veel van geleerd, dat ga ik dus op het einde van mijn loopbaan toegeven.' Rietbergen doelt daarbij vooral op de discussie die plaatsvond tijdens het onderzoek. Toch moet hij erkennen dat het produceren van een synthese in het samenwerkingsverband bijna niet te doen is. Hij wil dus niet zeggen dat goede geschiedwetenschap alléén ontstaat als je het met een groep uitvoert.

Rietbergen ziet ook nog een andere grote verandering in het historisch onderzoek. 'Ik had nooit gedacht dat ik dat ooit zou zeggen, maar ik kan mij het onderzoek nu niet meer voorstellen zonder het internet.' Het beste bewijs hiervoor vond hij een jaar of vier geleden toen het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome hem vroeg om voor het jubileum van de eenwording van Italië een boek te schrijven. Het instituut wilde dit boek als gebaar aan de Italiaanse staat aanbieden. Hij bedacht een thema over Rome, met onderzoeksmateriaal in Rome, maar realiseerde zich al snel dat het thema zo ingewikkeld was, dat hij nooit alle bibliotheken en archieven langs kon gaan om dat onderzoek te doen. Voor het eerst ging hij op grote schaal op internet zoeken. 'Ik ben van de ene verbazing in de andere gevallen over de hoeveelheid materiaal die daar op staat.' Rietbergen kreeg materiaal te zien dat hij anders nooit te zien had gekregen 'Het leidt er ook toe dat je andere vragen gaat stellen, dus in die zin verandert het onderzoek echt.'

Uit de vele onderzoeken die Rietbergen in de loop van de tijd heeft gedaan kan hij niet direct een favoriet kiezen. 'Alles wat ik deed, was op dat moment favoriet. Wat ik in elk geval nooit gedaan heb – terwijl het steeds vaker wel wordt gevraagd – is het onderzoek aanpassen aan grotere clusters.' Rietbergen licht toe: 'Als je tegenwoordig een onderzoek wilt doen, moet je nadenken of je onderzoek wel ergens in past. Dat betekent dus dat je nog steeds wel het onderzoek doet wat je zelf graag wilt, maar toch is er iets van de vrije wil afgegaan.' Terugkijkend zegt hij altijd dingen gekozen te hebben die hem fascineerden. Die fascinaties kwamen altijd voort uit het onderwijs. Wanneer hij collega's gaf en zich af vroeg hoe veel hij eigenlijk over het thema wist, kristalliseerde zich meestal een thema uit, waar hij een artikel of boek aan besloot te wijden. 'Zo stond het onderwijs voortdurend in interactie met het onderzoek. Dat vond ik ook wel essentieel, omdat je, denk ik, toch beter doceert als datgene wat je

doceert voor een deel ook voortvloeit uit wat je zelf onderzoekt. In plaats van dat het almaar uit de tweede hand komt.'

Dit gezegd hebbende noemt Rietbergen, na enig aandringen, toch een onderzoek waar hij veel plezier aan beleefd heeft. Nadat hij bij een uitgeverij een boek over de Nederlandse geschiedenis had uitgegeven kwam deze uitgeverij met de vraag of hij nog meer boeken wilde schrijven. De vraag was om voor een reeks te schrijven met een format van kleine boekjes voor een groot publiek. Wat hij hier vooral leuk en belangrijk aan vond, was dat de kennis van het verleden op een verantwoorde wijze gepopulariseerd terecht kwam bij een zo breed mogelijk publiek. 'Deze reeks met de uitgever heeft mij die kans geboden.'

De historicus en zijn publiek

Zijn boekje in deze reeks over koning Lodewijk Napoleon leidde ook nog tot iets anders. Driekwartjaar geleden werd Rietbergen opgebeld door de documentairemakers van de serie *De IJzeren Eeuw*. De eerste aflevering ging over Nederland in de Franse tijd en grotendeels over Lodewijk Napoleon, naar aanleiding van zijn boek werd hij gevraagd om mee te werken aan de serie. 'Ik ben in november 2014 voor de opnames naar Den Haag geweest, een hele dag. Wat daarvan over is gebleven in die hele uitzending is misschien vijftien minuten, maar toch was het ontzettend leerzaam om te zien hoe mensen vanuit een heel ander perspectief historische kennis toch visueel presenteren. Ik vond het heel erg boeiend en leerzaam om met presentator Hans Goedkoop en de regisseur te praten. Op de universiteit denken we er niet over na hoe dat op de televisie werkt.'

Rietbergen ziet het bereiken van een breed publiek niet als de enige rol van de historicus in de samenleving. Hij vindt het een uitdaging om boeken te schrijven of via een ander medium een groot publiek te bereiken. 'Als mensen dit niet willen of kunnen, kunnen ze toch uitstekende wetenschappers zijn.' Er is dus niet maar één weg, maar hij denkt wel dat de wetenschappers steeds meer moeten bedenken dat steeds minder mensen lezen: 'meer mensen kijken naar *De IJzeren Eeuw* dan dat ze één van zijn boeken lezen. In Nederland kunnen vanwege geldgebrek veel dingen echter niet gevisualiseerd of verbeeld worden.' Volgens Rietbergen zou de historische gemeenschap zich meer op moeten dringen in de mediawereld. Hilversum zou echter ook meer open moeten staan voor de mogelijkheden die er zijn. Als voorbeeld noemt hij het laatste boek dat hij als hoogleraar schrijft: *Clio's stiefzusters. Verledenverbeeldingen voorbij de geschiedwetenschap*. Het boek behandelt allerlei manieren om geschiedenis te vertellen. Dat wil zeggen, manieren die verder gaan dan een wetenschappelijke tekst, bijvoorbeeld een historische roman, een docudrama, een schilderij, een opera of een videogame. Over videogames heeft Rietbergen in één van de hoofdstukken geprobeerd voor het eerst zijn standpunt te bepalen over wat daar wel en niet in gebeurt, kan gebeuren en wat we er wel of niet aan hebben. 'Ontegenzeggelijk is dat een gigantisch medium waarin vele mensen een verleden leren kennen. Dat heb ik in één van de hoofdstukken van het boek proberen uit te

zoeken.’ Dit deed hij vanuit het besef dat degenen in de beroepsgemeenschap van historici, die daarin geïnteresseerd zijn en daar tijd in willen steken dat ook moeten doen. Of het lukt om een groot publiek met historische kennis te bereiken vraagt Rietbergen zich af. ‘In Nederland is dat voor een deel afhankelijk van het financiële succes, de thematische verbeelding en voor een deel van de historische cultuur. Ik denk dat in Duitsland, Frankrijk en Italië er meer geld is, omdat intrinsiek de belangstelling voor het verleden procentueel hoger is dan in Nederland. In Nederland moet je je vaker verdedigen. Je kunt dat echter in positieve zin beïnvloeden.’

Ter afsluiting vroegen we Rietbergen nog wat hij mee zou willen geven aan de huidige generatie studenten. ‘Ik kan zeggen wat ik de afgelopen veertien jaar aan het einde van de eerstejaarscolleges Globalisering heb gezegd: dat Geschiedenis, dat meen ik uit de grond van mijn hart, het mooiste vak is dat je kunt leren. Het is het enige vak waarmee je, als je er voor open staat, een beetje van de wereld kunt begrijpen. Je kunt natuurlijk een goede jurist zijn, een heel belangrijke arts, of iemand die moeilijke dingen doet met fysische processen, maar het enige perspectief dat de hele wereld omvat is het historische. Om die reden heb ik het altijd als zo bevredigend ervaren. Dat is, denk ik, dan ook het beste argument om dit vak te gaan studeren.’

Boeken Top 5

Robert Flierman is in 2009 afgestudeerd aan de Universiteit Utrecht. In de periode 2010 - 2015 was hij als promovendus verbonden aan de Onderzoeksgroep Middeleeuwen aan diezelfde universiteit. Momenteel is hij werkzaam als docent/onderzoeker op de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Laat ik beginnen met een klassieker uit mijn vakgebied: Philippe Buc's *The Dangers of Ritual*, over de problematiek rondom vroegmiddeleeuws ritueel. De middeleeuwse samenleving was omgeven met publieke rituelen. Denk aan kroningen, begrafenissen of de liturgie, maar ook aan het godsoordeel, waarbij men de onschuld bewijst door een hand in kokend water te dopen, of het zogenaamde 'hond-dragen', een boeteritueel waarbij de boeteling een hond op de rug moet nemen. Mediëvisten hebben dergelijke handelingen lang functionalistisch pogen te duiden: in een samenleving waarin de macht van de 'staat' beperkt was, moeten publieke rituelen een centrale rol gespeeld hebben bij het handhaven van orde en het inperken van geweld. Buc plaatst hierbij een belangrijke kanttekening. Hij laat zien dat middeleeuwse beschrijvingen van rituelen - ons bronnenmateriaal - een uiterst manipulatief karakter hadden. Juist omdat er rondom dergelijke handelingen een bepaald verwachtingspatroon heerste, grepen middeleeuwse auteurs ze aan om hun publiek te sturen. Neem Hendrik IV, die in 1077 blootvoets voor de poorten van Canossa verscheen om zich met de paus te verzoenen. Volgens Hendrik was dit een succesvolle poging tot boetedoening, een geslaagd ritueel dus. Hendriks tegenstanders beschreven Canossa echter als een onoprechte en daarmee volstrekt onrechtmatige vertoning, waarmee zij Hendrik in de ogen van zijn tijdgenoten als rechtmatige vorst poogden te diskwalificeren. Buc, kortom, wil niks weten van de middeleeuwse auteur als naïeve simpelman, die in gebrekkig Latijn de gebeurtenissen documenteert. Het was een gewiekste verteller, die zijn publiek op een geraffineerde manier kon bespelen.

Buc's boek past in een bredere tendens binnen de mediëvistiek waarbij de nadruk steeds meer komt te liggen op het uitvorsen van de literaire agenda's van middeleeuwse auteurs. De zuiver beschrijvende studie van hoe het er in de middeleeuwen aan toe ging, wordt langzaamaan een rariteit. Hoewel ik hier zelf aan bijdraag, is dit ergens wel een gemis, want er zijn in dit genre prachtige werken geschreven. Ik denk dan in de eerste plaats aan Steven Runciman's *History of the Crusades*, dat mij als student definitief enthousiasmeerde voor de middeleeuwen. Runciman heeft een beperkte sympathie voor de westerse kruisvaarders. Het merendeel karakteriseert hij als gewelddadige opportunisten, die consequent verdwaalden in de fijnmazige politiek van Byzantium en de moslim. Wat bovenal beklijft van dit werk is de Gibbonesque stijl: ironisch, bijtend, en vol ongepaste waardeoordelen en karakterschetsen. Runciman spreekt met onverholven verontwaardiging over de Vierde Kruistocht ('There was never a greater crime against humanity'), maar zijn beschrijving van de

inname van Constantinopel door de kruisvaarders is een van de geestigste stukjes proza die ik ken ('The pretence that the expedition was ever to go on to fight the infidel was frankly abandoned'). Je kan je afvragen of dit geschiedschrijving is of literatuur. Het is in ieder geval een genoeg om te lezen.

Leesbaarheid en stijl zijn voor mij belangrijke criteria, niet alleen in wetenschappelijk werk maar zeker ook bij fictie. Ik heb dan ook een grote bewondering voor Gerard Reve, met name voor diens brievenromans *Op weg naar het einde* en *Nader tot U*. Reve bedient zich daarin van een onnavolgbaar soort taal, een perfect gedoseerde plechtstatigheid. Het mooiste verhaal uit *Op weg naar het einde* is misschien wel het eerste, waarin Reve bericht over zijn deelname aan een *International Writers Conference* in Edinburgh. Al op de eerste pagina, als hij zich beklaagt over de inrichting van zijn loge op de veerboot richting Brittannië, wordt duidelijk dat hier een gekweld mens aan het woord is, voor wie het leven iets is dat volbracht dient te worden. Zijn bespiegelingen zijn van het misantropische soort ('zo men in de tweede klasse wellicht nog enkele fatsoenlijke, godvrezende mensen zou kunnen aantreffen, in de eerste klasse is het werkelijk allemaal schorum' [sic]), maar hij spaart zichzelf niet. Zijn existentiële ontreding bij het bijwonen van de zoveelste zinloze schrijversborrel is even komisch als schrijnend.

Mijn voorkeur voor reviaanse spraak ten spijt, staan er in mijn boekenkast meer Engelstalige dan Nederlandstalige romans. Ik heb daarbij een zwak voor wat wel de *campus novel* genoemd wordt: een lijvig werk gesitueerd aan een Engelstalige universiteit - bij voorkeur Oxbridge of een obscuur liberal arts college in de VS - waar een bont gezelschap excentriekelingen met elkaar een reeks avonturen beleeft. *Brideshead Revisited* en *The Art of Fielding* zijn mooie voorbeelden van dit genre. En ach, laat ik eerlijk zijn, *Harry Potter* hoort ook zeker in het rijtje thuis. Maar als ik er één zou moeten uitkiezen, dan is dit Donna Tartt's *The Secret History*. Het boek kent een onorthodoxe verhaalstructuur: het centrale plotelement is een moord binnen een vriendengroep, maar het gaat hierbij niet om wie het gedaan heeft (dat is van het begin af aan al duidelijk), maar om de aanleiding en uiteindelijke gevolgen van de moord (die zijn vanzelfsprekend desastreus). Het mooiste aan *The Secret History*, en het eigenlijke hoofdthema van het werk, is evenwel de omgang met de klassieke cultuur. De protagonisten behoren tot een groep studenten die zich vrijwel uitsluitend bezig houden met het spreken en bediscussiëren van Latijn en Grieks. Verder verwijderd van wat heden ten dage voor maatschappelijke relevantie doorgaat, kun je het eigenlijk niet krijgen. *The Secret History* doordringt de lezer echter van het tegendeel: er is voor een mens niets rijkers en niets relevanter dan een leven gewijd aan de klassieken.

Ik wil afsluiten met een postmoderne klassieker: *Infinite Jest* van David Foster Wallace. Ik heb dit boek in de weken na mijn promotie gelezen en dat is - zo is mij destijds vanuit mijn omgeving te kennen gegeven - geen toeval. *Infinite Jest* is niet zozeer een roman als wel een project, dat van de lezer een langdurige en ongezonde toewijding vraagt. Het verhaal laat zich niet makkelijk samenvatten. Het speelt zich deels af op een Amerikaanse tenniscampus (zie daar!).

Het verhaal is echter niet af. De bizarre openingsscène is chronologisch gezien de laatste, maar het wordt nooit echt duidelijk hoe deze ontknoping precies tot stand komt. Je blijft als lezer na elfhonderd pagina's achter met een hemeltergend verlangen naar opheldering – zie het internet voor enkele dappere doch futiele pogingen dit alsnog te bewerkstelligen. Dat je je dit allemaal laat aanleunen heeft te maken met Wallace's briljante vermogen om karakters en situaties tot in de kleinste details tot leven te wekken. Hij neemt rustig vijftig pagina's voor het beschrijven van de onherroepelijke escalatie van een spelletje landje veroveren met tennisrackets. Deze scene alleen al maakt *Infinite Jest* tot een meesterwerk.

Alumnus

*In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan **Froukje van Dooren** (1980), die in 2004 afstudeerde.*

Wie door de catalogus van de Nijmeegse Uitgeverij Vantilt bladert, valt direct op hoeveel geschiedenisboeken er worden uitgegeven. Een groot aantal van deze boeken betreft dan ook nog eens boeken van Nijmeegse historici verbonden aan de Radboud Universiteit. De verwantschap tussen Vantilt en de afdeling gaat nog verder: Froukje van Dooren (1980), als adjunct-uitgever verbonden aan de uitgeverij, is immers een alumnus van de Nijmeegse geschiedenisopleiding.

Dat de uitgeverwereld haar uiteindelijke bestemming zou zijn, lag van tevoren geenszins vast. Sterker nog, toen Froukje in 1998 op achttienjarige leeftijd van Breda naar Nijmegen verhuisde, deed ze dit niet voor een studie Geschiedenis, maar voor een studie Duits. Toen ze haar propedeuse haalde, besloot ze extra vakken bij Geschiedenis te gaan volgen. Rooster-technisch bleek dit echter allemaal niet ontzettend handig en moest ze een keuze maken: 'Na een paar weken realiseerde ik me dat ik voortaan student Geschiedenis was, die er wat vakken Duits bij deed.'

Deze *switch* beviel haar, vooral omdat ze nu tussen 'soortgenoten' zat. Aan de groepsopdrachten voor het vak 'Theorie van de Geschiedenis' in het tweede studiejaar bewaart ze goede herinneringen: 'Het was de eerste keer dat ik zo duidelijk merkte hoe leuk het is om met geschiedenis bezig te zijn en andere mensen te ontmoeten die dat enthousiasme delen.' Deze 'andere mensen' trof ze ook buiten de collegezalen, want Froukje had verschillende nevenactiviteiten. Zo zat ze in de Opleidingscommissie van Geschiedenis, organiseerde ze menig borrel en weekend als lid van de Activiteitencommissie van de Geschiedenis Studenten Vereniging (GSV) Excalibur en was ze – *last but not least* – student-redactielid bij *ET•VT*, een voorloper van het huidige *Ex Tempore*. Ze is zelfs een tijdje hoofdredacteur geweest. 'Auteurs benaderen, plannings maken, die plannen vervolgens weer bijstellen, teksten redigeren en herschrijven: alles wat te maken heeft met het publiceren van een tijdschrift heb ik hier in sneltreinvaart geleerd. Dat komt me nog altijd van pas.' Spijt heeft ze allerm minst van haar geplande studententijd: 'Al die activiteiten hebben me geleerd wat ik leuk vind om te doen. Iets organiseren voor de studievereniging of een themanummer voor *ET•VT* maken blijkt in de kern helemaal niet zo ver af te staan van mijn rol als projectleider bij het maken van boeken.'

Tijdens haar studie werkte ze al bij boekhandel Roelants. Dit bleek na haar afstuderen een ideale uitvalsbasis om te oriënteren op een loopbaan. Een jaar na haar afstuderen begon ze als marketing coördinator bij de juridische uitgeverij *Ars Aequi* en sinds 2009 werkt ze bij uitgeverij Vantilt. Hoewel Froukje niet het

gevoel heeft dat ze als historicus voorbereid was op een specifiek beroep, zijn het toch de algemene vaardigheden van de historicus die haar tegenwoordig nog van pas komen. 'Ik vraag me af of er een andere studie is waar je zo effectief getraind wordt in het vinden en analyseren van informatie. Dat is op allerlei manieren van groot belang voor een uitgever: je moet snel tot de kern van een manuscript doordringen om er een overtuigende subsidieaanvraag voor te schrijven, of een wervend persbericht, om de auteur goed te kunnen begeleiden of omdat je bij een tot dan toe voor jou onbekend onderwerp geschikt beeldmateriaal moet vinden.' Ook komt ze nog geregeld studiegenoten of oud-docenten tegen.

Tot slot moet beaamd worden dat geschiedenis je blijft volgen voor het leven, juist bij een uitgever. Froukje duikt namelijk, zoals gezegd, nog geregeld zelf het verleden in. 'Dan struin ik alle archieven, beeldbanken en musea af, op zoek naar beeldmateriaal dat het verhaal van een auteur het beste ondersteunt. Of we krijgen een bijzondere fotocollectie in beeld waar "een boek in zit". Aan mij de taak om daar de achtergronden bij te vinden en op zoek te gaan naar het verhaal.' Verhalen maken, archieven afstruinen: een historica bij een uitgeverij, het ligt nog best voor de hand.

Peter J.A.N. Rietbergen, *Europe: A Cultural History* (3^e editie, Routledge: London/New York, 2015) xlviii p. en 618 p.

Net als de voorgaande twee edities is ook deze derde, herziene en uitgebreide, uitgave van *Europe: A Cultural History* een belangrijke, omvangrijke en originele toevoeging aan de studie van Europa en haar geschiedenis. Het boek neemt de lezer mee van de eerste bewoning van Europa naar het heden, en koppelt hier een toekomstgerichte reflectie aan. Hiermee laat Rietbergen zien wat de waarde van geschiedschrijving kan zijn als het gaat om het begrijpen van onze huidige samenleving en de toekomstgerichte keuzes die we daarin moeten maken.

Rietbergen loopt in *Europe: A Cultural History* aan de hand van vier grote thema's chronologisch door de cultuurgeschiedenis van Europa. Deze fasen zijn: 'new ways of surviving', 'new forms of belief', 'new ways of looking at man and the world', en 'new forms of consumption and communication'. Deze vier grote fasen worden door Rietbergen in de steeds veranderende politieke, sociale en economische context geplaatst. Daarnaast laat Rietbergen zien hoe verschillende ontwikkelingen, ook van buiten Europa, hun weerslag hadden op Europese culturele veranderingen. Hierdoor ontstaat er geen statisch beeld van een Europese cultuurgeschiedenis, maar juist een dialoog met een groot aantal factoren, actoren en culturen. Een grote selectie aan bronteksten en zogenoemde Dossiers over specifieke onderwerpen is toegevoegd om meer verdieping te geven en om de gegeven argumenten te ondersteunen.

Behalve een paar schoonheidsfoutjes, zoals de honderd jaar te veel in het jaartal op pagina 467, is ook deze derde editie een verzorgd en bovenal goed leesbaar overzicht van een Europese cultuurgeschiedenis. De kracht van deze tekst is dat grote ontwikkelingen worden geschetst, maar dat veel zijwegen zichtbaar zijn. Tegelijkertijd wordt de tekst niet dogmatisch. Dit komt onder andere doordat Rietbergen zijn definities voor onder meer Europa en cultuur zo kiest dat deze voldoende nauwkeurig zijn om het onderwerp af te bakenen en, tegelijkertijd, de ruimte laten om aspecten die erbuiten vallen, wanneer gewenst, te adresseren.

De grote hoeveelheid verwijzingen naar onder andere teksten, kunstwerken, auteurs, kunstenaars en politici maakt *Europe* tot een rijk boek. De vele helder en beeldend geschreven voorbeelden illustreren de processen van continuïteit en discontinuïteit die Rietbergen schetst en geven leven aan de argumenten die hij inbrengt. Dit maakt het boek erg geschikt voor studenten van en geïnterneerden in de gehele Europese cultuurgeschiedenis. Het boek staat apart van

de vele andere boeken over Europa door de breedte en rijkheid welke samenkomen in een zeer leesbare synthese.

Tegelijkertijd raakte ik, als kritische lezer, af en toe verdwaald in deze rijkheid aan namen en verwijzingen. De grote hoeveelheid aan voorbeelden leidde soms af van het argument dat werd gemaakt en van de grote lijn die werd uitgezet. Een goed voorbeeld daarvan is de paragraaf: 'New elites, new mechanisms of cultural diffusion, new manifestations of culture'. De tekst met zijn vele voorbeelden doet vermoeden dat hier de nieuwe culturele manifestaties worden geïllustreerd. Dit terwijl de grote lijn van de paragraaf probeert het transformatieproces te duiden waarin oude elites en culture uitingen zich, onder druk van nieuwe politieke en economische realiteiten, omvormden tot een nieuwe cultuur en uitingsvormen.

Ook vraag ik mij in relatie tot de vele verwijzingen naar objecten en personen af waardoor de keuze voor een bepaalde auteur, tekst of voorbeeld is ingegeven. Waarom wel Leo Tolstoj, maar geen Fjodor Dostoevski? Waarom wel Mary Ann Evans en Mary Shelley, maar niet Emily en Charlotte Brontë of Jane Austen? Waarom wel Herodotus, maar geen Tacitus? Waarom wel Pjotr Tsjajkovski, maar geen Claude Debussy of Georges Bizet? Waarom wel Fernand Braudel, maar geen Marc Bloch of Lucien Febvre? En zo zijn meerdere voorbeelden te noemen. De veelheid aan spontane voorbeelden en zijwegen kan bij sommige lezers de indruk wekken dat het hier gaat om een eclectisch of eenzijdig boek. Dit is wat mij betreft niet het geval, maar toch had ik graag iets gelezen over hoe Rietbergen tot de grote hoeveelheid aan mooie illustratieve voorbeelden is gekomen en op basis waarvan hij daar keuzes in of tussen heeft gemaakt. In het voorwoord zegt Rietbergen hier helaas alleen over dat '(...) it is far more revealing to quote those men and women who, though lesser known, are equally representative of their place and time' (p. xl).

In *Europe* is een duidelijke keuze gemaakt voor een geografische afbakening. Rietbergen concentreert zich op West- en Midden-Europa. Oost-Europa, de Balkans en Rusland worden alleen zijdelings behandeld (ondanks dat een belangrijk deel van de genoemde voorbeelden, zoals Copernicus, Peter de Grote, Catharina de Grote en Tolstoj, uit deze gebieden afkomstig zijn). Dit is een legitieme keuze, zeker gezien de argumentatie van Rietbergen dat hij de talen uit die regio niet spreekt. De keuze doet bij mij echter wel de vraag reizen wat *Europe* zou zijn geweest als Rietbergen in deze herziene en uitgebreide editie toch had geprobeerd om een cultuurgeschiedenis te schrijven van een Europa reikend tot aan de Oeral en met inbegrip van de Balkan. Het antwoord zou ik zo niet durven geven, maar het zou in ieder geval de, in mijn ogen, importantie van deze gebieden voor de ontwikkeling van Europa helpen duiden. Het helpt de dialoog op gang te brengen over hoe Oostelijke, Russische en Orthodox-christelijke geschiedenissen in een Europese cultuur passen of hoe zij zich er toe verhouden. Een punt dat met betrekking tot Islamitische, Ottomaanse en Grieks Orthodoxe culturen, vanwege hun uitbreidingen tot ver in Europa en (geografische) connecties met het oude Rome en Griekenland, het vroege Christendom, de kruistochten, Byzantium en de (handels)routes naar Azië, veel

systematischer in *Europe* aan bod komt.

Afsluitend kan ik niet anders dan mijn bewondering uitspreken voor het werk dat Rietbergen heeft neergezet. Het schrijven van een cultuurgeschiedenis van een continent zoals Europa, met zijn vele talen en geschiedenissen, over de gehele periode van menselijke aanwezigheid is namelijk een bijna onmogelijke uitdaging. Dat Rietbergen deze uitdaging heeft opgepakt, op een zeer eloquente, creatieve en overzichtelijke manier, en tot een succesvol einde heeft weten te brengen, is een bewijs van de vaardigheden van Rietbergen om complexe onderwerpen op een inzichtelijke en begrijpbare manier uit te werken, en heeft in mijn ogen als resultaat een standaard werk over de cultuurgeschiedenis van Europa opgeleverd. *Europe: A Cultural History* is dan ook een *must read* voor studenten en onderzoekers geïnteresseerd in Europa en haar geschiedenis. Daarnaast, al vrees ik dat het boek daar te gedetailleerd, genuanceerd en uitgebreid voor is, is het ook zeker een aanrader voor (Europese) politici en beleidsmakers. Het laat hen het verleden en heden van Europa beter begrijpen en legt ook een connectie met de toekomst. Of zoals Rietbergen het zelf zegt:

‘Exploring the past and, through it, understanding the present, is the main purpose of history. (...) The only test of any culture -as a set of values and institutions and, through it, as a way of life- is whether it enhances human welfare. If Europe, or rather Europeans can convince the world that their most cherished traditions do so enhance this, their past will, indeed, contribute to a better future, both for themselves and for humankind.’ (p. 560-561)

Jeroen Arts

Studeerde Cultuurgeschiedenis (2008-2012) en Peace & Conflict Studies (2012-2014) aan de Radboud Universiteit.

Rijkstrainee bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

P.J. Rietbergen, *Willem III. Stadhouder en koning in Europese context* (Becking & Blitz: Amersfoort, 2015) 151 p.

Na de publicatie van de dissertatie van Coen Wilders over het patronagestelsel van stadhouder-koning Willem III begin dit jaar, zag enkele maanden later *Willem III. Stadhouder en koning in Europese context* het levenslicht. Hoewel de twee boeken in hetzelfde jaar zijn verschenen, hebben ze verder weinig met elkaar gemeen. Waar Wilders zeer gedetailleerd de patronagestructuren van de stadhouder-koning in de Republiek ontleedt, beoogt Rietbergen dezelfde persoon juist te plaatsen binnen een Europese context. Het is geen politieke biografie geworden zoals dat van Wouter Troost en ook met de bundel van David Onnekink en Esther Mijers *Redefining William III. The Impact of the King-Stadholder in International Context* heeft het boekje weinig overeenkomsten qua opzet en methodiek. Zoals Rietbergen zelf zegt: ‘Dit boek is geen biografie van

Willem III, maar het verhaal van Nederland en Europa – zijn wereld – in crisistijd.’ (p. 13)

Het boek is ingedeeld als een toneelstuk, met een voorspel, eerste bedrijf, tussenspel, tweede bedrijf en een naspel. Uit deze indeling blijkt dat de auteur de voorkeur geeft aan een narratieve benadering. Rietbergen heeft ervoor gekozen om de nadruk te leggen op twee kantelmomenten in het leven van Willem III: het Rampjaar 1672 (eerste bedrijf) en de ‘Glorious Revolution’ van 1688 (tweede bedrijf). Heel verrassend is dit niet; wie in ruwweg 150 pagina’s Willem III en de Republiek in een bredere context wil plaatsen zal keuzes moeten maken. De keuze voor twee crisisperiodes is in die zin dan ook niet meer dan logisch te noemen. Het korte tussenspel is bedoeld om het verdere verloop van het leven Willem III te beschrijven en fungeert als de verbinding tussen de twee crises.

Zoals de auteur in zijn inleiding aangeeft maakt hij gebruik van wat onconventionele invalshoeken. Zo beschrijft hij in het eerste bedrijf de wereld van Willem III en de Republiek door de ogen van Margaretha Turnor, een adellijke dame die getrouwd was met Godard Adriaan van Reede van Amerongen, diplomaat in Staatse dienst. Het idee om het Rampjaar door haar ogen te bezien is echter niet helemaal nieuw; hetzelfde doet Luc Panhuysen in zijn boek *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapt*. In het tweede bedrijf schetst Rietbergen de historische context in grotere lijnen, waarbij hij ingaat op de veranderende manier van de oorlogvoering, de economische situatie en het politieke toneel in de Republiek, Frankrijk en Engeland, waarop de verschillende actoren in het boek zich bevonden. Het is zodoende een mix geworden van grote lijnen en kleine detailstudies.

Om in een beperkt aantal pagina’s een compleet beeld van de wereld van de stadhouder-koning te schetsen is geen gemakkelijke taak, maar Rietbergen is er wonderwel in geslaagd. Uiteraard zouden veel elementen verder uitgewerkt kunnen worden, maar daar is het boek niet voor bedoeld. Het geeft zonder meer een goede beschrijving van zeventiende-eeuws Europa zonder in hele algemene beschrijvingen te blijven hangen. Het blijft echter wel bij beschrijven; veel diepgang heeft het boek verder helaas niet. Voor degene die zich al voor langere tijd bezig houden met zeventiende-eeuwse geschiedenis biedt het boek ook weinig nieuws, zeker voor hen die het werk van Rietbergen al goed kennen. Het is dan ook niet voor niets dat 15 van de 35 titels uit de lijst met secundaire literatuur door Rietbergen zelf zijn geschreven. Het was een groot pluspunt geweest als de bibliografie wat uitgebreider was geweest. Nu missen er nog een paar studies, zoals het overzichtswerk van Maarten Prak *The Dutch Republic in the Seventeenth Century* of de eerdergenoemde bundel van David Onnekink en Esther Mijers.

Ook het volledig ontbreken van voetnoten voelt soms als een gemis. Dat noten ontbreken is weliswaar begrijpelijk, maar zeker in het eerste bedrijf doet Rietbergen nog weleens uitspraken die de vraag oproepen waarop hij deze baseert. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat de familie Van Reede pas vanaf 1670 ‘prinsgezind’ zou zijn geweest (p. 46). Een interessante uitspraak als je je bedenkt

dat Godard van Reede van Nederhorst de bescherming genoot van stadhouder Frederik Hendrik en dat Willem III in ieder geval vanaf 1665 de steun zocht van Johan van Reede van Renswoude (een jongere broer van Nederhorst en na diens overlijden in 1648 hoofd van de familie)en Amerongen. Nog afgezien van de discussie of 'prinsgezind' en 'staatsgezind' wel de juiste termen zijn in dit verband. Kortom, meer duiding was wel goed geweest. De stelling roept namelijk een hoop vragen op voor diegene die zich, zoals ondergetekende, met de Van Reedes heeft beziggehouden.

Hoe moeten we dit boek nu beoordelen? Het is voor de leek een prima introductie in het onderwerp en het gaat Rietbergen vooral om het 'verhaal' en niet zozeer om de analyse. Hoewel het boek beperkt is, zowel in omvang als diepgang, biedt het door de Europese context wel ruimte en aanknopingspunten voor nieuw onderzoek. Dat Willem III nu een keer wordt bestudeerd vanuit een Europese context is daarom winst. De minpunten van dit boek kunnen Rietbergen niet helemaal worden aangerekend, maar met een paar toevoegingen had het zich wel interessanter gemaakt voor hen die al langer met het onderwerp bezig zijn. Rietbergen hoopte namelijk aan de lezer 'nieuwe inzichten te onthullen', maar dat is helaas niet gelukt.

Ferry Gouwens

Studeerde Medieval and Early Modern European History (2011-2013) aan de Universiteit Leiden.

Recensent bij Jonge Historici.

Wim de Jong, *Van wie is de burger?: Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Ipskamp Drukkers: Enschede, 2014) 352 p.

"Burgerschap met verantwoordelijkheid voor de samenleving is op zijn retour. Voed de burger dus op!" Met deze oproep van PvdA-Kamerlid Pierre Heijnen uit 2009 opent historicus en politiek filosoof Wim de Jong zijn proefschrift over praktijken van politieke opvoeding die discussies oproepen over democratie in de periode van 1945 tot 1985. Met dit citaat maakt De Jong direct duidelijk wat het uitgangspunt is van zijn studie: diagnoses van een crisissituatie in de democratie van Nederland leidden tot een roep om burgerschapsvorming. Over wat democratie inhoudt, de correcte remedie voor het democratisch bestel en de gewenste rol van de burger daarin, bestaat echter zelden consensus. De studie van De Jong is daarom een resultaat van de vruchtbare onderzoekslijn die democratie als een in essentie *contested* concept beschouwt. Als onderdeel van het NWO-programma 'Omstreden democratie' en de Nijmeegse pendant aan de Radboud Universiteit over 'Democratische repertoires' beoogt De Jong een gelaagd beeld te geven van opvattingen en praktijken omtrent democratie in Nederland tijdens de eerste vier decennia na de Tweede Wereldoorlog. (24) Door middel van het gebruik van repertoires als analytisch en heuristisch instrument krijgt de ontwikkeling in het denken over het diffuse begrip demo-

cratie concreet gestalte omdat de verschillende opvattingen over (de praktijken van) democratie en burgerschapsvorming geuit door de historische actoren in het debat zelf centraal staan in de analyse.

De Jong hanteert een kader van vijf repertoires om de diverse geluiden in het debat te ordenen. Hij maakt onderscheid tussen het diversiteitsrepertoire (ca. 1917 -), het saamhorigheidsrepertoire (ca. 1945 -), het disciplineringsrepertoire (ca. 1917-1966), het libertaire repertoire (ca. 1965 -) en het politiseringsrepertoire (ca. 1969-1982). In de door De Jong op deze repertoires geanalyseerde debatten steken een drietal terugkerende problemen de kop op. De gepercipieerde noodzaak tot burgerschapsvorming stond altijd in directe relatie tot de huiver ten opzichte van dit aspect van democratie. De scheidslijn tussen emancipatie van burgers en indoctrinatie door de overheid bleek dun in de ogen van de debaters. De paternalismeparadox was bovendien nooit ver weg in de argumenten van verschillende repertoires: hoe democratisch was het eigenlijk om burgers tot democraten op te willen voeden? Een als verkeerd bestempelde wijze van vorming of het principe *an sich* leende zich eenvoudig voor het betwijfelen van het democratisch gehalte van de tegenstander. Een tweede probleem bleek de rol van percepties van crisis in pleidooien omtrent burgerschapsvorming. Regeringen gingen immers pas over tot vorming van de burger als de samenleving in hun optiek haperde. Derde en laatste probleem zijn de idealen en verwachtingen ten aanzien van de betrokkenheid van burgers in de democratie. Elk repertoire probeerde antwoord te geven op de vraag hoe de burger vorm moest geven aan democratisch burgerschap. De Jong toont in zijn proefschrift de verschuiving van de idee van een bevoogdende overheid ten opzichte van gedisciplineerde burgers naar een overheid die steeds meer inzet van de burger in de democratie verwachtte.

De empirische kern van het onderzoek is de analyse van de politieke strijd die gevoerd werd door het parlement, de media en betrokken maatschappelijke organisaties. Het karakter van het onderzoek als de indeling van een normatieve geschiedenis wordt versterkt doordat de aanleiding voor de geanalyseerde debatten niet in een werkelijke crisis van de democratie lag, maar in een door de tijdgenoten als zodanig gepercipieerde maatschappelijke toestand. In de jaren veertig, zestig en tachtig waren diagnoses van crises symptomatisch voor een omslag in de benadering van de burgers van Nederland. (243) Een indrukwekkende hoeveelheid aan opvattingen over wat democratie in Nederland op een bepaald ogenblik voor een groep/burger in zou moeten houden en wat daarin de rol van burgerschapsvorming zou moeten zijn, passeert vervolgens de revue. Een speciaal aandachtspunt van De Jong is de rol van het onderwijs in het debat. Democratische repertoires veronderstellen per definitie een leerproces, omdat mensen opvattingen, routines en strijdmiddelen op elkaar overdragen. (24) De Jong wijdt daarom een andersoortig afsluitend hoofdstuk aan de ontwikkeling van de Nederlandse 'kweekschool' van zelfbewustzijn bij de burgers van de toekomst, het vak Maatschappijleer. De felle discussie die het vraagstuk omtrent (kennis over) de overheid in de klas sinds 1863 heeft opgevoerd in het verleden maakt het haast onmogelijk voor te stellen dat vandaag

de dag de minister-president dit vak doceert.

De Jong is er beter in geslaagd dan de deelnemers aan de talloze discussies de verschillende standpunten op hun argumentatieve merites te doorgronden en ze op hun betekenis voor denken over democratie en hun onderlinge verhouding in te delen. (273) Ze maken de verhouding tussen opvattingen inzichtelijker, maar fungeren daarbij niet als exclusieve dwangbuizen voor een geschiedkundige categorisering. Opvattingen die De Jong tot hetzelfde repertoire rekent, leidden in praktijk niet automatisch tot consensus over het begrip democratie en de rol van de burger. Bovendien stopt de analyse van De Jong niet bij het herkennen van één repertoire in zijn bronmateriaal, maar heeft hij altijd oog voor de mogelijkheid dat een stem in het debat aan meerdere repertoires beantwoordde.

De vijf repertoires blijven echter hedendaagse analytische instrumenten van de historicus en vertegenwoordigen geen historisch bestaande denkkaders. De Jong is zich daar terdege van bewust. (308) Hij presenteert daarom stellingnemers in een debat als representanten van een repertoire en niet als aanhangers. Na het lezen van de analytische hoofdstukken dringt zich de vraag op of De Jong met zijn aanpak niet een tot op zekere hoogte fictieve gedachtenuitwisseling, geordend binnen de kaders van zijn repertoires, heeft geconstrueerd die nooit als zodanig voor tijdgenoten heeft plaatsgevonden. Het klassiek historiografisch analytisch kader van de 'verzuiling' beschouwt hij als sta-in-de-weg voor een heldere conceptuele analyse en zodoende als demper op de contemporaine interpretatie van het debat, omdat burgerschapsvorming universeel gebezigd werd door maatschappelijke groeperingen en daardoor over de 'verzuilde' structuur van de Nederlandse samenleving heen steeg. (175, 307) Voor een diachrone analyse van de conceptuele ontwikkeling van het gedachtegoed en praktijken omtrent democratie is zijn repertoire-analyse zeker nuttig, maar voor een geschiedenis van de praktijken van democratie en de pasvorm van de burger van Nederland is zijn instrumentarium op het eerste gezicht minder inzichtelijk. Mogelijke verklaring voor de discrepantie tussen het conceptuele karakter van de analyse en de historische praktijk is dat wanneer De Jong praktijken bespreekt, hij zich beperkt tot de plannen, rapporten en controverses over de (on)gewenste praktijken en bewust geen aandacht besteedt aan bewijsvoering uit de praktijk. (34) Als De Jong 'praktijken' bespreekt, zoals uitingen aangaande de invulling van jeugdbewegingen, blijkt na zijn analyse dat slechts 25 procent van de Nederlandse jeugd in deze vorm geïnstitutionaliseerd was. (127) Maar juist door deze getalsmatig niet indrukwekkende cijfers te presenteren geeft De Jong aan waarom het debat over democratie en burgerschap fel werd gevoerd en er wel degelijk toe deed in de ogen van de deelnemers zelf. Niet voor niets kon een ideologische veldslag gevoerd worden om de "algemene ruimte", waarin de buitenkerkelijke, ongeorganiseerde 'massamens' zich bond.' (111) Deze opvattingen over en praktijken van democratie en burgerschapsvorming ontwikkelden zich niet geïsoleerd van andere Europese (buur) landen. In de loop van het verhaal volgen waar relevant opmerkingen over hoe Nederland zich op een bepaald moment verhield ten opzichte van andere Euro-

pese landen. (47, 79) In een uitgebreider vervolgonderzoek kan De Jong een Europese transfer van opvattingen en instituties wellicht systematisch uitwerken.

Het is een bewonderenswaardige keuze van De Jong om aan de hand van dit precaire semantische veld de problematiek van democratie en burgerschap te illustreren; hij schuwt daarmee het eigenlijke pijnpunt van de moderne democratie, de vage ruimte tussen beleidsmakers, maatschappelijke organisaties en de burger, nadrukkelijk niet. Een niet te onderschatten verworvenheid van dit proefschrift is daarom dat het nauwkeurig weet te diagnosticeren wanneer welke groepen/actoren het op welke grond (on)eens waren over de te varen koers van de Nederlandse democratie en burgerschapsvorming. In de presentatie van zijn bevindingen vergt De Jong wel enige voorkennis bij de lezer over de naoorlogse parlementaire geschiedenis van Nederland en het bredere krachtenveld van de politiek. De katholieke subsidiariteitsleer (81) en de nacht van Schmelzer (167) worden bijvoorbeeld verondersteld gekend te zijn bij de lezer. De informatiedichtheid van de tekst is hoog, evenals het gebruik van politiek-filosofisch vakjargon, wat uiteraard allebei inherent is aan de opzet. Het boek belichaamt daarmee soms zelf de problematiek die het onderzoekt: de worsteling van actoren in de politiek om de burger bij de democratie te betrekken, c.q. daartoe op te leiden. De geïnformeerde en participerende lezer wordt in ruil daarvoor ruimschoots beloond met een innovatief inzicht in de geschiedenis van het democratisch bestel van Nederland tussen 1945 en 1985.

Lauren Lauret

Promovenda bij de Afdeling Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Tommy Bengtsson, Cameron Campbell and James Z. Lee (eds.), *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900* (MIT Press: Cambridge/Londen, 2004) 552 p.

Noriko O. Tsuya, Feng Wang, George Alter and James Z. Lee (eds.), *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700-1900* (MIT Press: Cambridge/Londen, 2010) 406 p.

Christer Lundh and Satomi Kurosu, *Similarity in Difference. Marriage in Europe and Asia, 1700-1900* (MIT Press: Cambridge/Londen, 2014) 544 p.

Wanneer er gesproken wordt over onderwerpen betreffende de historische demografie, dan is het enkel een kwestie van tijd voordat de naam Thomas Malthus wordt genoemd. Al aan het einde van de achttiende eeuw schreef Malthus zijn beroemde boek *An Essay on the Principle of Population* waarin hij een theorie formuleerde over hoe bevolkingsgroei gereguleerd werd door het

huwelijk (*preventive check*) in West-Europa en door mortaliteit (*positive check*) in de rest van de wereld. De laatste jaren, ruim twee eeuwen na Malthus' werk, werd het echter door individuele longitudinale data en innovatieve statistische methoden pas mogelijk om zijn voorgestelde tweedeling van de wereld daadwerkelijk op grote schaal te toetsen. Het *Eurasia Population and Family History Project* (EAP), waarvan het laatste boek in 2014 is uitgekomen, is hier het grootste en meest bekende voorbeeld van. Maar liefst zestien onderzoekers uit verschillende landen zijn in het EAP meer dan twintig jaar bezig geweest om bronnenmateriaal te digitaliseren, databases te bouwen en vergelijkbare analyses te draaien. Al met al een hele prestatie die ertoe heeft geleid dat verschillende gemeenschappen in België, Zweden, Italië, China en Japan werden bestudeerd om erachter te komen welke verschillen en overeenkomsten er daadwerkelijk bestonden tussen West-Europa en Azië betreffende mortaliteit, vruchtbaarheid en huwelijk voor de demografische transitie. De overkoepelende conclusie: *human agency* en *human biology* hebben niet enkel verschillende, maar ook dezelfde invloed op individuen in West-Europese en Aziatische gebieden. Met andere woorden, het beeld dat naar voren komt uit het werk is er een van complexiteit waar binaire opposities, zoals die van Malthus, maar weinig aan kunnen toevoegen.

In het eerste boek, *Life Under Pressure*, wordt er bestudeerd hoe mortaliteit met levensstandaarden verbonden is. Een belangrijke vernieuwing in dit werk is de incorporatie van het effect van korte termijn economische stress, dat gedefinieerd wordt als een toename van meer dan tien procent in voedselprijzen. De toevoeging van deze plotselinge economische stress legt namelijk bloot op welke manier schaarse middelen, waaronder voedsel en zorg, verdeeld worden binnen het huishouden wanneer er keuzes tussen het in leven houden van bepaalde familieleden gemaakt moesten worden. Zo vindt men bijvoorbeeld dat sterfteverschillen in sekse opmerkelijk vergelijkbaar zijn: alle vrouwen hadden hogere sterftekansen vanaf hun late tienerjaren tot het moment dat ze geen kinderen meer konden krijgen. Vooral de uitkomst dat tevens in West-Europa vrouwen hogere sterftekansen hadden ten opzichte van mannen ontkracht het beeld van het patriarchale Azië tegenover het meer gender-egalitaire West-Europa. Een andere opvallende uitkomst was dat voor weeskinderen het weinig uitmaakte of ze in de grote complexe Aziatische of kleinere nucleaire Europese huishoudens werden opgevangen. Kinderen hadden bijvoorbeeld in alle gevallen een hogere overlevingskans als hun moeder nog in leven was. De belangrijkste conclusie uit dit werk is dat niet enkel mortaliteitsniveaus vergelijkbaar waren, maar ook dat verschillende huishoudens op dezelfde manier op economische stress reageerden door te discrimineren tegen bepaalde personen binnen het huishouden. In Europa blijkt sociaaleconomische status erg van belang voor overlevingskansen, terwijl in Azië de positie binnen het huishouden en de hiërarchie binnen de familie veel belangrijker waren. Dit betekent volgens de auteurs dat zowel in Europa als in Azië mortaliteit een gevolg was van zowel biologische eigenschappen, zoals sekse en leeftijd, als van beslissingen van individuen, huishoudens en lokale gemeenschappen.

Waar mortaliteit tijdens crisissituaties, zoals prijsstijgingen, het gevolg is van passieve *agency*, wordt reproductie gezien als het resultaat van actieve *agency* in het EAP. Het tweede boek, *Prudence and Pressure*, gaat in op de hypothese van Malthus over de tegenovergestelde *reproductive* regimes in West-Europa en de rest van de wereld. Bovendien beargumenteren veel studies dat voor de demografische transitie samenlevingen een 'natuurlijke' vruchtbaarheid kende en geboortebeperking simpelweg buiten het denkbeeld, en dus de keuzemogelijkheid, van mensen viel. De conclusies van dit tweede boek laten echter het tegenovergestelde zien. In China en Zweden werd de komst van het volgende kind bijvoorbeeld uitgesteld wanneer er sterke en snelle prijsstijgingen plaatsvonden. Tegelijkertijd werd er in de samenlevingen in Zweden en België een effect van ondervoeding gevonden bij de landlozen. In de Japanse dorpen hadden prijsschommelingen geen effect, wat door de auteurs verklaard wordt door de strenge geboortecentrale die er al langere tijd bestond in de vorm van infanticide. Het ideaal in Japan was namelijk om eerst een dochter en vervolgens twee zoons te krijgen. Op deze manier zou de dochter kunnen helpen bij de opvoeding en bleef de overleving van in ieder geval een mannelijke erfgenaam gewaarborgd. De rol van de familie bleek daarnaast op verschillende plekken enorm van belang: de beschikbaarheid van mogelijke altruïstische familieleden had namelijk een positief effect op vruchtbaarheid. De conclusies van dit tweede boek sluiten erg aan bij de algemene conclusie van het eerste: zowel in Europa als in Azië - historische contexten die cultureel en economisch enorm van elkaar verschilden - beïnvloedde historische actoren actief hun levensloop, inclusief het kindertal. Tevens demonstreren de auteurs dat het beeld van het individualistische West-Europa versus het collectivistische Azië achterhaald is. Volgens hen kan er beter een onderscheid gemaakt worden tussen West-Europese samenlevingen die gebaseerd waren op eigendom, in vergelijking met familiale macht in Azië.

In het derde boek, *Similarity in Difference*, staat het huwelijk centraal. Dat is een belangrijk onderwerp omdat het door Malthus, en zijn opvolgers, wordt gezien als de belangrijkste manier om vruchtbaarheid actief te kunnen beperken. Bovendien worden huwelijkspatronen tegenwoordig steeds belangrijker geacht omdat er beargumenteerd wordt dat er een mogelijke koppeling tussen huwelijkspatronen en historische economische ontwikkelingen, zoals de *Great Divergence*, kan bestaan. Hoge huwelijksleeftijden en een groter deel ongehuwden binnen een bevolking zouden er bijvoorbeeld voor hebben gezorgd dat vrouwen een meer onafhankelijke rol speelden, en individualisme en investeringen in productie aangemoedigd werden. De belangrijkste uitkomsten van dit boek benadrukken dat de definitie essentieel is voor de interpretatie van de timing en de frequentie van het huwelijk. De definitie bepaalt namelijk op welke manier het huwelijk daadwerkelijk gekoppeld is aan vruchtbaarheid. Waar het huwelijk in Europa direct verbonden was met reproductie, kan het in Azië het beste gezien worden als een belofte voor toekomstige reproductie. Hoewel de onderzoekers concluderen dat er grote verschillen zijn tussen Europa en Azië inzake de timing en de frequentie van het huwelijk, en dus in lijn

zijn met Malthus' bevindingen, demonstreert de studie ook dat de verschillen aanzienlijk kleiner zijn wanneer er gekeken wordt naar wanneer het eerste kind geboren wordt. Oftewel: "In short, we have found the East in the West, and the West in the East, and even more importantly, we uncovered similarity in individual and family behavior that has previously been neglected in comparative studies of pre-modern marriage in Europe and Asia" [460].

Het belangrijkste probleem van het gehele project is dat er geen alternatieve theorieën worden aangeboden waardoor veel vragen onbeantwoord blijven. Hoe kunnen we demografische uitkomsten en gedrag nu het beste begrijpen? En hoe zijn verschillen en overeenkomsten dan wel te verklaren? Daarnaast zijn er nog drie belangrijke kritiekpunten te noemen. Ten eerste is dat de selectie van onderzoeksgebieden. De selectie is voornamelijk gebaseerd op praktische overwegingen: het waren de gebieden waarvan microdata voorhanden waren en waar de deelnemende auteurs het beste mee bekend waren. Toch heeft deze keuze als nadeel dat de grote beweringen die ze maken daardoor gebaseerd zijn op vrij specifieke casussen. Daarnaast komen we in vergelijking veel minder te weten over kinderen in Chinese huishoudens door de beperkte informatie in deze registers - juist de casus die de auteurs gebruiken om Malthus' beweringen te weerleggen. Bovendien blijft het de vraag af de gekozen regio's wel als representatief kunnen worden gezien. Voor West-Europa wordt namelijk veelal het Belgische Sart, een dorp in de Ardennen, aangehaald dat zich in een heel andere sociaaleconomische context bevond in vergelijking met de meeste West-Europese gebieden. De Historische Steekproef Nederland (HSN) en de *Colonial Taiwan Household Registration Database* (CTHRD) hadden daarbij voor een aantal van deze problemen uitkomst kunnen bieden, maar zijn niet gebruikt. Een tweede kritiekpunt is dat de auteurs erg aan de oppervlakte blijven betreffende de motieven van personen om bepaalde (bewuste of onbewuste) keuzes te maken. Met andere woorden, het gehele werk is vooral economisch in de conceptualisering en wat meer focus op sociale en culturele omstandigheden zou het werk hebben versterkt. Een laatste kritiekpunt is dat in de besproken boeken zelf niet alle informatie te vinden is over de bronnen die zijn gebruikt. Voor degelijke bronkritiek moet de lezer verder zoeken in andere publicaties, waarna er nog vragen blijven bestaan over harmonisering van de databases zodat resultaten daadwerkelijk vergeleken kunnen worden.

Het moge duidelijk zijn dat de onderzoekers in het EAP veel werk hebben verzet en aloude voor waarheid aangenomen historische demografische assumpties hebben doen wankelen. De gepubliceerde boeken binnen dit project geven daarnaast een degelijke introductie in de thema's die aan de grondslag liggen van de historische demografie. Vervolgonderzoek zou naar mijn mening echter meer rekening moeten houden met regionale variatie en een meer cultureel en sociaal historisch perspectief. Een goed voorbeeld van het eerste is het onderzoek dat nu gaande is binnen het *East Asian Population and Family History Project* (EAPII). In dit vervolg van het EAP worden mortaliteit, vruchtbaarheid, huwelijk en migratie onderzocht in zowel China, Japan, Korea als Taiwan om regionale verschillen in historisch demografische uitkomsten binnen Azië

beter te begrijpen. Toch is het spijtig dat in de voorlopige resultaten van het EAPII wederom het economische model weinig wordt aangevuld met informatie over de specifieke sociale historische contexten van de regio's waarin historische actoren daadwerkelijk leefden.

Tim Riswick

*Promovendus bij de sectie Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis
Radboud Universiteit*

Uit de Ivoren Toren informeert de Ex Tempore-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien één of twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf of hun onderzoeksproject voor te stellen.

Nieuws

Hoogleraar Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis Jan Kok heeft een subsidie van 750.000 euro van NWO ontvangen voor zijn onderzoek naar de exceptionele lengte van de Nederlander. Nederlanders zijn gemiddeld de langste mensen ter wereld. Aan het begin van de negentiende eeuw was dat wel anders. De centrale vraag is dan ook, waarom zijn we sindsdien zo lang geworden?

Het onderzoek, dat de historisch demografen samen met gezondheids-economen van de VU en Groningse specialisten op het gebied van de regionale geschiedenis gaan doen, maakt gebruik van een bijzondere bron: de door het vrijwilligersproject 'Vele Handen' ontsloten keuringen van dienstplichtige negentienjarige jongens die gekoppeld worden aan levenslopen van jongens geboren tussen 1811 en 1922.

Kok: 'In die tijd was lengte een goede graadmeter van gezondheid en sociale omstandigheden.' Door de beschikbaarheid van dierlijke eiwitten (bijvoorbeeld in zuivel) had Nederland wel een voordeel boven andere landen, maar daar was in het begin van de negentiende eeuw weinig van te merken. 'De verklaring van de Nederlandse groeispurt moeten we waarschijnlijk zoeken in ruimere, en eerlijker verdeelde, toegang tot goed voedsel, en daarnaast in het terugdringen van kinderziekten en van kinderarbeid.'

Historicus Harm Kaal (Politieke geschiedenis) is een van de initiatiefnemers van het platform Geschiedenis & Actualiteit, dat op 27 januari gelanceerd werd. Kaal: 'De geschiedenis herhaalt zich doorgaans niet, althans niet op dezelfde manier. Maar de actualiteit heeft haar wortels en er valt veel te leren van de geschiedenis. Dat is het idee achter het platform Geschiedenis & Actualiteit. Hier vind je bijdragen van historici met een relevantie voor de actualiteit. Het is geen platform voor het spuien van meningen, het gaat om het presenteren van wetenschappelijk onderzoek dat interessant is voor de pers, maar zeker ook voor beleidsmakers.'

Geschiedenis & Actualiteit is het initiatief van drie Nederlandse historici in samenwerking met onderzoeksinstituut Huygens ING en het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, en maakt deel uit van de website Historici.nl. Zie: <https://www.historici.nl/geschiedenis-en-actualiteit>

Eind januari organiseerde Christiaan van Bochove (Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis) de internationale workshop *Financial markets, payment systems and geography*. Het doel was om de invloed van geografie en ruimte op financiële markten nader te onderzoeken, een onderwerp waar tot nu toe weinig aandacht aan is besteed.

Per februari 2016 is Wim van Meurs (Politieke Geschiedenis) toegetreden als één van de vicevoorzitters van de Duitse Südosteuropa-Gesellschaft (München, <http://www.sogde.org/>), een koepelorganisatie voor academici en NGOs die zich met de geschiedenis en actuele politieke vraagstukken van Zuidoost-Europa bezighouden en die de Duitse buitenlandse politiek voor deze regio door middel van adviezen en conferenties ondersteunt.

Publicaties

Ter gelegenheid van het afscheid van Peter Rietbergen als hoogleraar Cultuurgeschiedenis verscheen van zijn hand, *Clio's Stiefzusters. Verledenverbeeldingen voorbij de Geschiedwetenschap* (Nijmegen, Vantilt, 2015).

Op 24 maart 2016 zal (mede) van de hand van Marjet Derks (Cultuurgeschiedenis), samen met Annelies van Heijst, de biografie *Catharina Halkes 'Ik verwacht iets groots' Levenswerk van een feministisch theologe 1920-2011* (Nijmegen, Vantilt, 2016).

Promoties

Op 8 januari 2016 promoveerde Charlotte Brand (Politieke Geschiedenis) op het proefschrift *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966*, promotores: prof. dr. R.A.M. Aerts en prof. dr. C.C. van Baalen.

Op 21 januari 2016 promoveerde Anne Huijbers (Middeleeuwse Geschiedenis) op het proefschrift *Zealots for souls. Dominican narratives between observant reform and humanism, c. 1388-1517*, promotor: prof. dr. P.G.J.M. Raedts, copromotor: dr. B. Roest.

Op 27 januari 2016 promoveerde Pietro Delcorno (Middeleeuwse Geschiedenis) op het proefschrift *In the mirror of the prodigal son: the pastoral uses of a biblical narrative (c. 1200-1550)*, promotor: prof. dr. P.G.J.M. Raedts, copromotor: dr. B. Roest.

KNIR
KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE? Uitblinkende **studenten en jonge onderzoekers** verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT? **12 CURSUSSEN** per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA-cursus *Roma Caput Mundi*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it

www.knir.it

In de volgende ***Ex Tempore:***

*Bijdragen van verschillende aard: van de
Oudheid tot en met twintigste-eeuwse
politiek.*

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**